

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги
Давлат ва жамият қурилиши академияси

Улугбек Саидов

Европа маърифатчилиги ва Миллий уйғониш

“Академия” нашриёти
Тошкент
2004

Масъул муҳаррир: Ш.Ризаев

Тақризчилар: Муҳаммаджон Жакбаров, фалсафа фанлари
доктори, профессор;
Баҳодир Эрматов, филология фанлари
номзоди, доцент.

У.А. Саидов. Европа маърифатчилиги ва Миллий уйғониш
Тошкент, “Академия”, 2004 й.

Китобда Ғарб маърифатчилиқ ғоялари ва уларнинг адабиётидаги ифодаси билан XX аср бошидаги Миллий уйғониш даври ғоялари ва адабий ҳаётдаги жараёнлар ўртасидаги типологик ўхшашликлар ва ҳар икки ҳудуд адабиётида мужассам бўлган ғоя ва қарашларнинг давр, муҳит, халқ менталитети, анъанавий маданияти, ўзига хос дунёқарашни заминидаги ўзига хос хусусиятлар таҳлил этилган.

Таҳлил доирасига Яқин ва Ўрта Шарқ минтақаларида кечган ўхшаш жараёнларни киритилиши қўйилган муаммоларни атрофлича ёритиш имкониятини берган.

XVIII аср Европасида ҳам, XX аср бошларидаги Туркистон ўлкасида ҳам ижтимоий-сиёсий, маданий ҳаётда туб ўзгаришлар, жиддий ислохотлар кечган. Кишилиқ тарихининг бундай туб бурилиш нуқталарида инсон, инсон ва жамият, инсоннинг жамиятдаги тутган ўрни муаммолари биринчи ўринга чиқади, шахс мақомини янги муҳит, шароит нуқтаи-назаридан белгилаш зарурати туғилади. Шунинг учун ҳам китобда Ғарбдаги «табiiй инсон» билан жади́дчилар ижодидаги «комил инсон» концепцияларини қиёсий таҳлиliga алоҳида эътибор қаратилган.

Китоб адабиётшунослиқ, тарих, фалсафа соҳалари мутахассисларига ҳамда кенг китобхонлар оmmasига мўлжалланган.

© «Академия» нашриёти, Тошкент, 2004 й.

Мундарижа

Кириш	4
I Фарбу Шарқ мулоқоти ва жаид адабиётининг шаклланиш омиллари.	
1. Европа маърифатчилиги ва Яқин Шарқ маърифатчилиги хусусиятлари.....	7
2. Европа маърифатчилиги ва жаид адабиётда умумийлик ва ўзига хослик.....	29
II Жаид адабиётда баркамол инсон концепцияси ва Европа маърифатчилигида «табиий одам» ғояси.	
1. Европа маърифатчилигида «табиий одам» ғояси ва жаидлар қарашларида «баркамол инсон» тарбияси масаласи.....	48
2. Европа адабиётда ижобий қаҳрамон ва Миллий Уйғониш даври адабиётда «комил инсон» сиймоси.....	70
Хулоса	100

Кириш

XX аср бошларида юртимизни мустамлакачилик асоратларидан халос этиш қайғуси билан яшаган жадид зиёлилар ҳам маҳаллий анъаналарга суянган ҳолда Европа илм-фани, маданияти ва адабиётига мурожаат этдилар. Хусусан, Абдулла Авлоний “Бани башар (Одам болалари) орасида маданият тўлқинлари қувишуб ва суришуб” юриши ҳақида фикр юритиб, шундай ёзади: “ ... ярим-ёрти ваҳшатда яшаган Ўрта Осиёга, Туркистонимизга Русия ҳукумати ила баробар маданият сувлари келуб кирди... Бироз тушунмак ва ўйламак лозимки, бу ромка орасиндан чиқуб қочмак ва қутулмак мумкинми? Йўқми? Бизим фикримизча, қочмоқнинг имкони йўқ, қутулмаку халос бўлмақнинг фақат биргина чораси бордурки, маданиятни қабул қилмак ва маданиятга киришмақдир”¹.

Ҳар бир миллий маданият ва адабиётнинг қуввати, жаҳон маданияти ва адабиёти хазинасига қўшган ҳиссаси ўзга маданият ва адабиётлар билан қиёсда намоён бўлади. Турли халқ адабиётларини қиёсий ўрганиш ўзига хослик, алоҳидалик асосида муштараклик, миллийлик замирида умуминсоний қадриятлар ётганини англаб етишга ёрдам беради.

Бундан ташқари алоҳида олинган миллий адабиётларнинг тарихий тараққиёти йўлида маълум ўхшаш белгилар мавжуд бўлиб, уларда, Н.И.Конрад таъбири билан айтганда, «маълум қонуният касб этадиган бир хил жараёнлар»² кузатилади. Бу, аввало, башарият тарихининг умумий ҳаракати билан боғлиқ.

Хусусан, XVIII асрда Ғарбий Европада маърифатчилик ҳаракати ва адабиёти ҳамда XX аср бошларида кечган Миллий уйғониш ҳаракати ва адабиёти ўртасида ана шундай ўхшаш жиҳатлар кузатилади. Мазкур давлатларда ҳар икки минтақа маданий, сиёсий, ижтимоий ҳаётида жиддий силжишлар, кескин ғоявий кураш кечган эди. Ислохотлар кечаётган, ижтимоий-сиёсий ҳаётда кескин ўзгаришлар содир бўлаётган даврларда эса, маълумки, инсон, инсон ва жамият, инсоннинг ҳаётдаги ўрни каби масалалар биринчи ўринга чиқади. XVIII аср Европасида ҳам, XX аср бошларидаги Марказий Осиё ҳудудида ҳам адабиёт, театр юрт, миллат ва давлат истиқболи ҳақида қайғурган илғор кишилар учун янги ғояларни тарғиб этиш

¹ Абдулла Авлоний. Танланган асарлар. 2 жилдлик. Ж.2. – Т.: Маънавият. 1998. Б. 218-219.

² Конрад Н.И. Избранные труды. Литература и театр. – М.: Наука. 1978. С. 13.

минбарига, тараққийётга тўғаноқ бўлаётган эски тартибларни фош этиш, янги инсонни тарбиялашнинг асосий воситасига айланган эди. Шунинг учун Ж.Локк, Гельвеций, Монтескьё, Д.Дидро, Вольтер, Ж.Ж.Руссо, Д.Дефо, Г.Э.Лессинг, И.Г.Гердер, Ф.Шиллер, И.В.Гёте каби Фарб маърифатчиларининг дунёқараши, фалсафаси, инсон борасидаги фикрлари билан М.Бехбудий, А.Авлоний, А.Фитрат, А.Чўлпон, Мунаввар Қори, Ҳожи Муин, Ҳамза каби ўзбек жадидларининг дунёқараши, комил инсон борасидаги қарашлари ўртасида муштарак жиҳатларни кузатиш мумкин.

Мустақиллик йилларида ҳаётнинг барча жабҳаларидаги сингари, адабиётшунослик фанида ҳам изчил ўзгаришлар амалга ошмоқда. Миллий адабиётимиз тарихини жаҳон адабиёти, хусусан, Европа адабиёти тарихидаги жараёнлар билан қиёсий ўрганиш асносида ҳолисона ёритиш давр талаби бўлиб қолмоқда. Бу, аввало, жадид адабиёти ҳақидаги қарашларимизни ва тушунчаларимизни кенгайтириш, иккинчи томондан XX аср бошларида янгича ижтимоий-сиёсий, бадиий-эстетик қарашларни миллий анъана ва жаҳон тафаккури доирасида кенг таҳлил этиш имкониятини беради.

Президент И.А.Каримов иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг тўққизинчи сессиясида сўзлаган маърузасида яна бир бор таъкидлаганидек: «Фуқаролик жамияти асосларини барпо этишнинг энг муҳим таркибий қисми маънавият ва маърифат соҳасида, шахсни мунтазам камол топтириш борасида узлуксиз иш олиб боришдан иборат».¹ Бу ишнинг марказида юртбошимиз «уч буюк қадрият», деб атаган маънавият, ахлоқ-одоб, маърифат каби ўлмас қадриятлар турмоғи керак.

«Комил инсон гоёси - ҳам миллий, ҳам умумбашарий моҳиятга эга бўлган, одамзодга ҳос энг юксак маънавий ва жисмоний баркамолликни мужассам этган, уни ҳамиша эзгуликка ундайдиган олижаноб гоёдир».² Комил инсон гоёси азал-азалдан халқимиз маънавиятининг узвий бир қисми бўлиб, кўҳна битикларда, «Авесто» китобида ўз ифодасини топган, ислом фалсафасидан озик олиб, Баҳовуддин Нақшбанд, Нажмиддин Кубро каби мутасаввиф алломалар ва Абу Наср Форобий, Алишер Навоий каби мутафаккирлар асарларида сайқалланган. Комиллик миллатнинг келажаги, баркамол авлод тарбияси ҳақида қайгурган жадидларнинг ҳам эзгу орзуси эди.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. // Қишлоқ ҳаёти. 2002, 30 август.

² Миллий истиқлол гоёси: асосий тушунча ва тамойиллар. - Т.: Ўзбекистон. 2000. Б.

XVIII асрда Ғарбий Европа мамлакатларида кечган ижтимоий-сиёсий жараёнлар замирида шаклланган маърифатчилик адабиёти ҳамда Шарқда, хусусан, Туркистон ўлкасида XX аср бошларида тарихий шарт-шароит тақозоси билан шаклланган жади́дчилик ҳаракати ва адабиёти ўртасида қандай ўхшашликлар, уйғун жиҳатлар мавжуд? Ўзбек адабиёти тарихида алоҳида босқични ташкил этган жади́д адабиётининг ўзига хос хусусиятлари нимадан иборат? Ғарб маданияти билан бевосита ва билвосита мулоқотга киришган жади́д ижодкорлари ижтимоий-эстетик эҳтиёж тақозоси билан Ғарб дунёқарашининг қандай тамойилларини ўзлаштирдилар? Ана шу саволларга қиёсий таҳлил асносида имкон қадар жавоб беришни асосий мақсади қилиб белгиладик.

Ишда XVIII аср Европа маърифатчиларининг адабий-эстетик, фалсафий қарашларини ифода этган асарлари ҳамда бадиий ижоди намуналари, XX аср бошларидаги ўзбек ва татар жади́дларининг ижтимоий-сиёсий, фалсафий-эстетик қарашлари акс этган мақола ва рисоалари ҳамда бадиий асарлари, шунингдек, Яқин Шарқ (араб) ўлкасида кечган ан-Наҳда ҳаракати ва у билан боғлиқ адабиёт масалаларига бағишланган ишлар қиёсий аспектда таҳлил доирасига тортилди.

I. Боб. Ғарбу Шарқ мулоқоти ва жадид адабиётининг шаклланиш омиллари

1. Европа маърифатчилиги ва Яқин Шарқ маърифатчилиги хусусиятлари

IX-XV асрларда юксак маданий кўтарилишни бошидан кечирган Марказий Осиё кейинги даврларда сиёсий таназзул, парчаланиш ва иқтисодий турғунлик томон юз тутди. XIX асрда Ғарб билан бевосита тўқнашув Марказий Осиё худудидаги давлатларнинг инқироз ҳолатини яққол намоён этди ва уларнинг Россия империяси томонидан босиб олиниши билан яқунланди. «Ғарб дунёда янги тартибларни ўрнатди ва кўпчилик давлатларни саноат маҳсулотларини етиштирувчиларга ва хом ашё етказувчиларга бўлиб юборди».¹ Капиталистик ишлаб чиқаришнинг, жаҳон коммуникатив тизимининг ўсиши оқибати ўлароқ кундан-кунга кучайиб бораётган рақобат, кўпчилик Шарқ мамлакатлари, хусусан, Ўрта Осиёдаги давлатларнинг иқтисодий-сиёсий қарам давлатларга айланиши жаҳон тараққиёти йўлларини белгилай бошлаган Ғарб илм-фани, маданияти ютуқларини ўзлаштиришни, Ғарб билан Шарқ ўртасидаги тафовутни бартараф этишни талаб этар эди. Татар ва Марказий Осиё жадидлари - И.Гаспирли, А.Фитрат, М.Бехбудий, Музаффар Зода, Чўлпон ва бошқалар Ғарб илм-фани, маданиятини ўрганиш асносида жамиятни тараққий эттириш фикрини илгари сурадилар. Жумладан, Музаффар Зода миллатнинг иқтисодий, маданий, илм-фани тараққиёти учун ўзга халқларнинг ютуқларидан фойдаланишга табиий бир ҳол деб қараган эди. Маҳмудхўжа Бехбудий бу борада янада қатъий фикр билдиради ва «Эҳтиёжи миллат» мақоласида: «...дунёда турмоқ учун дунёвий фан ва илм лозимдур. Замона илми ва фанидан бебаҳра миллат бошқа миллатларга поймол бўлур»,² - дея ёзади. Жадидларнинг ўз олдига қўйган мақсадларидан бири Европа маданияти билан танишиш ва дунёдаги бошқа давлат ва халқлар билан мулоқот ўрнатиш бўлди.

Ўзбек ва татар жадидларининг Россия ва Европа шаҳарларига қилган саёхатлари давомида улар маълум даражада Европа илм-фани, маданияти, адабиёти ва санъати билан бевосита танишганлар.

¹ Прилуцкий Е.А. Запад и Восток в философских и теоритических концепциях джадидов // Жадидчилик: ислохот, янгиланиш, мустакиллик ва тараққиёт учун кураш. Даврий тўплам №1. - Т.: Университет. 1999. Б. 54.

² Бехбудий М. Танланган асарлар. - Т.: Маънавият. 1999. Б. 199.

Аммо Марказий Осиёнинг ўз жуғрофий ва сиёсий ҳолатига кўра Фарбий Европа мамлакатлари билан бевосита алоқа ўрнатиш имконияти чегараланган эди. Шунинг учун Европа илм-фани, маданияти, адабиёти билан танишишда Фарб маданияти билан анча илгари мулоқотга киришган Россия, Яқин ва Ўрта Шарқ минтақалари воситачи вазифасини ўташган. Бундан ташқари Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида Фарб экспансияси маълум маънода мусулмон дунёсига қилинган ҳужум сифатида тушунилган. Хаж сафарлари давомида Марказий Осиё зиёлилари Туркия, Афғонистон, араб мамлакатларидаги илғор зиёлиларнинг жамиятни янгилаш, мустақиллик учун кураш тажрибаларини ўрганганлар. 1910-1914 йиллар оралигида чоп этилган юздан зиёд «Саёҳатнома»ларда бошқа ўлкалар қатори араб мамлакатлари, муқаддас қадамжолардаги ҳаёт ҳақида ҳикоя қилиниши бунинг ёрқин далилидир. Хусусан, М.Бехбудий «Саёҳат хотиралари»да араб ўлкаларидаги ҳаёт лавҳаларини тасвирлар экан, у ерлардаги ижтимоий-сиёсий муаммоларга, маданий ҳаётдаги ўзгаришларга алоҳида эътиборини қаратади, олган маълумотлари асосида амалий йўлланмалар беришга ҳаракат қилади. У Фаласстиндаги мусулмон араблари ҳаёти билан ўз юртдошларининг ҳаётини таққослайди, Европа илм-фани ва илғор маданиятига ёндошган арабларнинг ютуқлари ва мустамлака шароитида уларнинг аянчли ҳолатларини тасвирлаб, керакли сабоқларни чиқаришга ҳаракат қилади. Немис олимаси И.Балдауф тўғри таъкидлаганидек: «Бехбудий барча мусулмон халқлари тўғрисидаги билимларини чуқурлаштиришга алоҳида бир муҳаббат билан интилади».¹

Ўзбек жадидларининг Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатлари ислохотчилари билан мулоқотда бўлганлиги, Европа маърифатчилик гоёлари билан маълум маънода улар орқали танишгани, араб дунёсида кечган «Ан-Наҳда» ҳаракати ва адабиёти масаласини кўриб чиқишни тақозо этади. Бу ўз навбатида турли минтақаларда шаклланган маърифатчилик адабиётларидаги типологик ўхшашликларни ва ўзига хосликни равшанроқ кузатиш имкониятини беради.

Маълумки, IX-XV асрлар мобайнида буюк кўтарилиш даврини ўз бошидан кечирган Шарқ (хусусан Марказий Осиё) кейинги асрларда тараққиёт байроғини Фарбга топшириб, ижтимоий-сиёсий, мафкуравий вазият тақозоси билан турғунлик ҳолатига тушди. Шарқ илм-фани, адабиёти таъсирида XIII-XIV асрлардан бошлаб тараққиёт йўлига кирган Фарб эса фан ва техника, иқтисодиёт ва ҳарб иши,

¹ Балдауф И. XX аср ўзбек адабиётига чизилар. - Т.: Маънавият. 2001. Б. 27.

маданият, адабиёт ва санъат соҳаларида изчил ривожлана борди ҳамда XVIII-XX асрларга келиб муайян юксалишга эришди ва жаҳон тараққиёт йўлларини белгиловчи кучга айланди.

Давр бўронларида ўзлигини сақлаб қолиш, Европадан келаётган цивилизация талабларига мослашиш зарурати Шарқ мамлакатларида ижтимоий-сиёсий, маданий-маънавий ҳаётни ислоҳ қилиш заруратини келтириб чиқарди. Мисрдаги, Туркиядаги, Россиянинг мусулмон ўлкаларидаги илғор кишилар ички ва ташқи қийинчиликларни бартараф этиш йўлларини излай бошладилар. Аввал Туркия ва араб мамлакатлари ислоҳотчилари, сўнг Россия татар ва озарбайжон жадидлари ва ниҳоят, Ўрта Осиё жадидлари маориф соҳасини ислоҳ қилишга, замонавий, дунёвий илмлар, хорижий тиллар ўқитиладиган янги мактабларни очишга ҳаракат бошладилар.

«Бу даврда (XIX асрнинг ўрталари - С.У.) европаликлар муаллим - «цивилизация» келтирувчи - образида намоён бўлди ва бу ибора расмий доираларда кўп ишлатила бошланди»¹ Зеро, Мисрда содир бўлаётган ислоҳотчилик жараёнлари Россиянинг миллий ўлкалари зиёлиларининг, жумладан, ўзбек жадидларининг диққатини ўзига жалб этмаслиги мумкин эмас эди.

Миср маърифатчилари ичида, айниқса, Шайх Рифа'а Тахтави ва Али Пошо Муборак алоҳида ажралиб турадилар. Қарийб 5 йил мобайнида (1826-1831 й.) Парижда таҳсил олган Рифа'а Тахтави француз муаллифларининг, хусусан, XVIII аср маърифатчиларининг асарларини араб тилига таржима қилади. Рифа'а Тахтави «Тахлим ал-Ибриз фи талхис Бариз» («Парижни васф этишда соф олтинни ажратиб олиш») китобини нашр эттирди. Дунёқараши уларга яқин бўлган Али Муборак ҳам Европа маърифати билан исломни мувофиқлаштиришга интилди².

Миср ва Туркияда кечаётган жараёнларга нисбатан айtilган юқоридаги фикрни, масаланинг анчайин мураккаблигига қарамай, Европа маърифатининг Ўрта Осиёга киришида асосий воситачи бўлган Россия жадидларига нисбатан ҳам қўллаш мумкин. Бир томондан, XVIII аср Европа маърифатчиларининг асарлари араб ва форс

¹ Делану Ж. Некоторые аспекты возрождения ислама в России. Мусульманский реформизм в арабоязычных странах. // Ислам в татарском мире: история и современность. (Материалы международного симпозиума, Казань 29 апреля - 1 мая 1996).- Казань. 1997. С. 161.

² Бу ҳақда қаранг: Ислам в татарском мире: история и современность. Казань. 1997. С. 159-168, 169-190; Ходжаева Р.У. Янги давр араб адабиёти тарихида маърифатпарварлик жараёни. - Т., 1999.

тилларига таржима қилина бошлангани ва иккинчи томондан, Туркия, Россия ва Европа мамлакатлари ўқув юртларида мусулмон аҳоли вакилларининг таҳсил олгани натижасида Европа маърифатчилик ғоялари бизнинг ҳудудимизга ҳам кириб кела бошлади ва жаҳидчилик ғояларининг шаклланишига муайян таъсир ўтказди. «Жаҳидчилар» ва «қадимчилар» ўртасидаги баҳс қизиган айна паллада нафақат маҳаллий зиёлилар даврасида, балки, Эрон, Туркия, Европа мамлакатлари илмий-адабий доираларида ҳам катта мавқега эга бўлган Абдурауф Фитратнинг 1909 йили эълон қилган «Ҳиндистонда бир фаранги ила бухоролик бир мударриснинг бир неча масалалар ҳам усули жаҳида хусусида қилгон мунозараси» асарида ўз фикр-мулоҳазаларини овруполик тили билан бергани беҳуда эмас эди. И.Гаспратининг Европа тажрибаси ҳақидаги сўзлари ҳам, гарчи у қуруқ тақлидчиликдан, «Оврупода нимани кўрсак, ёш боладек кўтариб чиқиш»дан огоҳ этса-да, Европа маърифатчилигининг жаҳидлар дунёқарашининг шаклланишига таъсир ўтказганини тасдиқлайди.

Аксарият жаҳидларимизнинг олами билишга, жаҳон мамлакатлари ҳаёти билан танишишга интилгани ва, жумладан, Франция, Германия, Голландия сингари Европа мамлакатларига қилган сафарлари Европа маданияти ва маърифати уларга у ёки бу маънода ўз таъсирини ўтказганини бевосита тасдиқлайди. Беҳбудий, Фитрат, Ажзий, Мунаввар қори, Ибрат ва яна бир қатор жаҳидларнинг саёҳатномалари XX аср бошидаги ўзбек ижтимоий-маданий тафаккурининг йўналишини белгилашда, Европа маърифатчилик ғояларининг, уларнинг таъсирида шаклланган Араб мамлакатлари, Туркия, Ҳиндистондаги ислоҳотчилик ғояларининг таъсири масаласини ёритишда муҳим материал беради.

XIX асрнинг 2-ярмида жаҳон харитасида катта ўзгаришлар содир бўлди. Европа давлатларининг бутун дунё бўйлаб ва биринчи навбатда, Шарқда кўплаб мамлакатларни мустамлака қилиши, жумладан, Россия томонидан Ўрта Осиё ҳудудларининг забт этилиши, рус қўшинларининг Туркия устидан галабаси (1877-78 йиллар), французлар томонидан Туниснинг (1881 йил), инглизлар томонидан Мисрнинг (1882 йил) босиб олинishi ва бошқа воқеалар Шарқда Европага нисбатан салбий муносабатни шакллантирди. Фарб кишисида юртни босиб олган душманни кўриш ҳимояланишни тақазо этар экан ва бунинг оқибатида мусулмон давлатларида «миллатчилик», «панисломизм» ва «пантуркизм» каби ғоялар кенг тарқалди.

Жумладан, Миср маърифатпарварлари Фарб маърифатчилигида кенг тарқалган ва жамиятни янгилашда модел сифатида қабул қилинган «маърифатли ҳукмдор» ғоясининг қийматига шубҳа билан қарай бошладилар. Мустамлакачилар ўзлари билан олиб келаётган сиёсат, мафкура, маънавиятга қарши норозилик кайфияти кучая бошлади. Натижада, араб маърифатчилари ўз диққат-эътиборларини Фарбдан яна Шарққа, ўз миллий маданий меросига, ислом динига қаратдилар, миллий маданият ва Ислом динида босқинчиларга қарши туришнинг мафкуравий заминини кўра бошладилар. Европа экспансиясига қарши турган, Европа маърифатига танқидий (салбий) қараган зиёлилар ичида Жамолиддин ал-Афғоний (1839-1897 й.) алоҳида ўрин эгаллади. Инглиз истилочиларига, уларнинг Мисрда олиб бораётган сиёсатига салбий муносабат билдирган, миллий маданият ва ислом заминиди ислохотларни амалга ошириш ғоясига таянган Жамолиддин ал-Афғоний ўз публицистик асарларида ва «Қофирларга жавоб» (1892 й.) китобида Европадаги материалистик қарашларни рад этди, Дарвин назариясига кескин қарши чиқди ва «Дин – цивилизация асоси» каби шиорларни илгари сурди, евроцентристик ғояларга қарши тарғибот ишларини олиб борди.¹ Аммо етти тилни билган, Қоҳирадаги Ал-Азҳар университетининг энг нуфузли устозларидан бўлган Жамолиддин ал-Афғоний қарашлари, бу фикр қанчалик зиддиятли бўлиб туюлмасин, айти Фарб маърифатчилиги тажрибаси заминиди шаклланди.

Маълумки, Европа XVIII аср маърифатчиларининг аксарияти «маърифатли ҳукмдор» ғоясини илгари сурган эдилар. Француз маърифатчиси Гольбах «Табиат тизими» ва «Табиий сиёсат» каби асарларида Франция эришиши мумкин бўлган сиёсий тизим сифатида конституциявий монархия ҳақида фикр юритиб, унинг бошида маърифатли ҳукмдор туриши лозимлигини таъкидлайди. «Тақдир тақозоси билан тахтга маърифатли, адолатли, мард, хушахлоқ ҳукмдорлар ўтиришлари мумкин ва улар инсон бошига ёрилган балоларнинг асл сабабини билиб, ақл кўрсатмалари бўйича бартараф этишга ҳаракат қиладилар»² Вольтер эса Пруссия кироли Фридрих

¹ Бу ҳақда қараг: Делану Ж. Некоторые аспекты возрождения ислама в России. Мусульманский реформизм в арабоязычных странах (1800-1940). // Ислам в татарском мире: история и современность (Материалы международного симпозиума, Казань. 29 апрель - 1 май 1996г.) - Казань. 1997. С. 162-163.; Ходжаева Р.У. Янги давр араб адабиёти тарихида маърифатпарварлик жараёни. - Т., 1999 йил. Б. 14-15.

² Кўчирма С.Д.Артамоновнинг «История зарубежной литературы XVII-XVIIIв.в.» китобидан олинди. Б. 362.

II га ёзган хатида бу борадаги фикрларини қуйидагича билдиради: «...Ишни, Сиз каби, ўзини комиллик даражасига етказиш, одамларни билиш, ҳақиқатга муҳаббат, таъкиб ва хурофотларга нафратдан бошлаганларгина чин маънода яхши ҳукмдор бўлганлар. Бундай фикрлаб, ўз ҳудудига олтин асрни қайтара олмаган ҳукмдор бўлиши мумкин эмас».¹

Айни «маърифатли ҳукмдор» гоёсига ишонч Дени Дидрони Россия империатрицаси Екатерина II саройига, И.В.Гётени Веймарга, герцог Карл Август ҳузурига етаклаган эди. Дени Дидронинг: «у келади, у қачонлардир келади, сиз кутаётган адолатли, маърифатли, кучли одам албатта келади, зеро, вақт мумкин бўлган барча нарсани келтиради, бундай одамнинг бўлиши эса мумкин», – дея эҳтирос билан айтган сўзлари маърифатчиларнинг бу борадаги самимий ишончларини акс эттирган.

«Энциклопедия» учун ёзган «Файласуф» мақоласида Дидро: «Бирон бир ҳукмдорни файласуф билан қўшсангиз, рисоладагидек мукамал ҳукмдор юзага келади», деб ёзади. Шу жиҳатдан Франц Мерингнинг бу борадаги сўзлари диққатга сазовор: «Ўз мақсадларини саройларга олиб кириш, уларни ҳукмдорлар кўмагида амалга оширишга интилиш буржуа маърифатчилигининг маълум тарихий ва анча узоқ давом этган фазасини характерлайди».² Бадиий адабиётда ҳам ўз ифодасини топган бундай гоёларни Вольтер («Кандид ёки оптимизм», «Мухаммад ёки жаҳолат»), Монтескьё («Форс номалари»), Ж.Свифт («Гулливернинг саёҳатлари»), Дени Дидро («Роҳиба»), И.В.Гёте («Фауст», «Гец фон Берлихинген») ва бошқа маърифатчи ёзувчилар асарларида кўплаб учратиш мумкин.

Бу каби гоёларни ал-Афғоний ва унинг шогирдлари қарашларида ҳам учратамиз. «Дастлабки вақтларда, – деб ёзади Р.У.Ходжаева, – ал-Афғоний мусулмон Шарқини қолоқликдан олиб чиқишда ҳамда мусулмон халқларини бирлаштиришда адолатли, маърифатли ҳоким катта роль ўйнашига самимий ишонар эди. Шу боис, у ҳаётининг турли босқичларида Миср ҳадиви, Судан маҳдийси, Эрон шоҳи, Туркия султони каби ҳокимларга таянган ва уларни мусулмон дунёсини бошқаришга даъват этган эди».³ Ғарб маърифатчилари Гольбах, Монтескьё, Вольтерлар каби ал-Афғоний ҳам деспотия

¹ Письма Вольтера. – М., 1956. С. 67.

² Меринг Ф. Слово о Вольтере. Литературно-критические статьи в 2-х т. Т.1. – М.-Л., 1934. С.740-741.

³ Ходжаева Р.У. Янги давр араб адабиёти тарихида маърифатпарварлик жараёни. Т., 1999. Б. 13.

шаклидаги якка ҳокимликни инкор этиб, конституцион монархияни (айтиш лозимки, бу гоя аслида Англия тажрибаси асосида шаклланган эди) ёқлаб чиқди.

Шу нуқтаи назардан даврнинг ажойиб публицисти Абдурахмон ал-Кавкабий (1849-1902) ижоди ҳам диққатга сазовор. Ғарб маърифачилари Жан Жак Руссо, Вольтер, Дидролар асарлари ва қарашларини яхши билган ал-Кавкабий ўзининг «Истибоддод табиати» асарида якка ҳокимликни аёвсиз танқид қилиб, конституцияга таянган парламент тизимининг афзалликлари ҳақида фикр юритади.

Мисрда паноҳ топган Сурия маърифатчилари ҳам Ғарб маърифатчилиқ гоёлари билан яқиндан таниш бўлганлар. Насиф ал-Йазийжий (1800-1871), Бутрус ал-Бўстоний (1819-1883), Френсис Марраш (1836-1873) кабиларнинг давлат тизими, эрк, ҳуқуқ ҳақидаги мулоҳазаларида Европа маърифатчилиқ фикри таъсири яққол сезилиб туради (қиёс қилинг: Ф.Маррашнинг «Ҳуқуқ бўстони» асари ва Монтескьёнинг «Қонунлар руҳи» асари номлари).

Европада XVIII аср маърифатчилиқ даврида адабиёт-санъат даврнинг фалсафий ва сиёсий таълимотлари билан бойиган ҳолда феодал тартибларга қарши гоёвий курашнинг бошида бўлди. Европа маърифатчилари ўз бадий ижодларини жамиятни қайта қуриш ишига сафарбар этдилар. Ижодкорнинг жамият онгига фаол таъсир этиш тамойилига суянган маърифатчилар санъатга тарбиявий омил, тенденциозлик, демократик гоёвийликни сингдира бошладилар. Санъат назарияси масалалари билан кўп шуғулланган Дени Дидро санъаткорларни халққа хизматдек улуғ мақсадга чақиради. Унинг фикрича, адабиётни, театрни ислоҳ қилиш, замон талабларига мослаштириш, авваламбор, маърифатчиликнинг сиёсий мақсадларидан келиб чиқади. Маърифатчилар санъат олдига одамларнинг ақлига таъсир ўтказиш ва уларни жамиятни ўзгартириш ишига сафарбар этишдан иборат амалий мақсадни қўядилар.

Шарқ (араб) дунёсидаги Ан-Наҳда адабиётида ҳам ана шундай тенденцияни кузатиш мумкин. Жумладан, Жамолиддин ал-Афғоний адабиётда ўз юрти ва кенгроқ бутун мусулмон дунёси тараққиётининг асосий омилини кўрди ва халқ онгини оширишда қудратли куч ҳисобланган адабиётни мазмунан ва шаклан янги давр талабларига мослаштириш масаласини кўтариб чиқди. Мустафо Комил, Муҳаммад Абдо, Абдурахмон ал-Кавкабий, Қосим Амин, Адиб Исҳоқ, Ғуржи Зайдон, Фарах Антун, Насиф ал-Йазийжий, Бутрус ал-Бўстоний каби ўнлаб адиб, публицист, шоирлар айна шу йўлдан

бордилар ва маърифатчилик гоёларини тарғиб этишда бадий сўз қудратидан фойдаландилар.

Ан-Наҳда ҳаракати XIX асрнинг биринчи чорагида бошланиб, Миср ҳокими Муҳаммад Али ўтказган сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ислохотлар, шунингдек, Европа мамлакатлари билан бошланиб кетган маданий алоқалар натижасида ривож топди¹. 1821 йили «Булоқ» босмаҳонасининг очилиши, 1828 йилдан бошлаб биринчи Миср газетаси бўлмиш «Миср воқеалари»нинг чоп этилиши, 1826 йили 44 ёш мисрликларнинг Францияга ўқишга юборилиши, табиийки, Европа маърифатчилигининг таъсири ҳақида гапиришга имкон беради.

Юқорида номлари зикр этилган араб маърифатчиларининг аксарият кўпчилигини сурияликлар ташкил этган эди. Буни, маълум даражада, араб маърифатчилигининг Европа маърифатчилик ҳаракати билан боғлиқлигини тасдиқловчи факт сифатида талқин этиш ҳам мумкин. Зеро, XIX асрда Сурия маданият жиҳатдан бошқа араб мамлакатларидан анча ривожланган ва Ғарб мамлакатлари билан маданий-адабий алоқалари узоқ тарихга эга эди. XVI асрданок Ғарб билан яқин мулоқотга киришган сурияликлар европаликлар очган мактабларда таҳсил олиб, ғарб (асосан, француз) тилларини яхши билишар ва ғарб адабиёти, Ғарбда кечаётган сиёсий-ижтимоий, маданий-маънавий жараёнлар билан бевосита таниш бўлганлар. Ан-Наҳда ҳаракатининг фаол иштирокчилари бўлган суриялик маърифатчилар Усмонли Турк истилочилари томонидан XIX асрнинг 70-80 йиллари таъқиб остига олингандан сўнг уларнинг кўпчилиги Мисрга кўчиб ўтиб, Миср маърифатчилик ҳаракатининг фаол иштирокчиларига айландилар. Айнан уларнинг саъй-ҳаракатлари билан матбуот ривожланиб, маърифатчилик ҳаракатининг минбарига айланди, маориф соҳасидаги ислохотлар фаоллашди, адабиёт янги гоёларни тарғиб этиш, қотиб қолган ақидаларни фош этишнинг қудратли куролига айланди. Араб дунёсида ва умуман, мусулмон шарқида, жумладан, Туркистон жаҳидлари орасида Сурия маърифатчилари Журжи Зайдоннинг «Ал-Ҳилол» журнали, Ёқуб Сарруфнинг «Ал-Муқаттам», «Ал-муаййад» газеталари, Бутрус ал-Бўстонийнинг «Ал-Жинон» («Боғлар») журнали, «Ал-жанна» («Боғ») ва «Ал-жунайна» («Боғча») газеталари, Муҳаммад ал-Мувайлиҳийнинг «Мисҳат аш-шарқ» газетаси каби бир қатор нашрлар кенг тарқала бошлади. Уларда маърифатга, жамиятнинг маънавий ва ақлий

¹ Ходжаева Р.У. Янги давр араб адабиёти тарихида маърифатпарварлик жараёни. - Т., 1999. Б. 7.

камолотига, сиёсий масалаларга багишланган турли материаллар, мақолалар, турк султони ва инглиз истилочиларининг сиёсати борасидаги ўтқир танқидий, ҳажвий материаллар қатори Ғарб адабиёти намуналари таржима қилиниб босилар эди. Ғарб адабиёти намуналарининг араб дунёсида кенг тарқала бошлашида имом Рифа‘а Тахтавининг хизматлари катта бўлди. Парижда яшаган даврида ғарб маданияти, адабиёти, театри, таълим тизими билан яқиндан танишган Тахтави «Дар ал-алсун» («Тиллар уйи») деб ном олган таржимонлар мактабини тузди, Айн-Шамс университетида (Қоҳира) тиллар факультетига асос солди. Унинг раҳнамолиги остида кўплаб Европа адабиёти намуналари ҳам француз, инглиз, итальян тилларидан араб тилига таржима қилинди.¹ Ғарчи араб маърифатчилари ислохотларни ислом дини ва миллий маданиятига таянган ҳолда амалга ошириш йўлида иш кўрган бўлсалар-да, уларга Европа, хусусан, француз маърифатчилик ҳаракати ғоялари чуқур таъсир ўтказган. «Мусулмон ислохотчилари илм билан динни боғлашга ҳаракат қилиб, Куръон оятларида бутун оламда қўлга киритилган барча илм-техника кашфиётлари борасида башорат борлиги, умуман, ислом дини тараққиётга қарши эмаслиги, балки тарғиб қилувчи омил эканлигини уқтирар эдилар».² Аслида ислом динини бундай ислох қилиш, уни замон ҳаёти, ижтимоий муаммолари билан уйғунлаштириш остида Ғарбга яқинлашиш истаги, Ғарб маърифатчилиги ғояларининг таъсири яққол сезилади. Ғарб маърифатчиларининг ижтимоий-сиёсий назариялари, инсон ва унинг моҳияти хусусидаги фикрлари Миср (кенгроқ, араб дунёси) воқелигига мослаштирилган ҳолда ўзлаштирилди.

Маълумки, француз маърифатчилари ўз дунёқарашларининг ўзагини ташкил этган Онг ва Табиат тушунчаларига таяниб, инсоннинг табиий ҳуқуқлари тўғрисидаги таълимотни илгари сурганлар. Уларнинг наздида табиатнинг ўзи одамларга бахт, эрк, ўз жисмоний ва руҳий эҳтиёжларини қондиришга бўлган ҳуқуқни берган. Сиёсий тузум ва қонунлар бу доно ва табиий тартибларни қарор топтиришга хизмат қилиши керак. Маърифатчилар таълимотининг ўзагини ташкил этувчи бундай ғоя илк бор Монтестьё ижодида ўз ифодасини топди.³ «Форс номалари» фалсафий романида у Султон Ўзбек ҳара-

¹ Қаранг: Делану Ж. Некоторые аспекты возрождения ислама в России. Мусульманский реформизм в арабоязычных странах. // Ислам в татарском мире: история и современность. Казань. 1997. С.161.

² Ходжаева Р.У. Янги давр араб адабиёти тарихида маърифатпарварлик жараёни. - Т., 1999. Б.11.

³ Қаранг: Момджян Х.Н. Французское Просвещения XVIII века. - М., 1983. С. 89-108.

мидаги табиатга зид қонунларга қарши исён қилган Роксана тилидан: «Сен тадбиқ қилган қоидаларни табиат қонунлари билан алмаштирганман»,¹ - деб ёзади.

Монтескьё 20 йилдан ортиқ вақт давомида яратган «Қонунлар руҳи» асарида қонунлар хусусидаги ўзининг тугал фикрларини беради. Унинг фикрича, табиат ва инсоният жамияти аслида бир нарса. Шундай экан, адолатли қонун инсоннинг табиий ҳуқуқларидан келиб чиқади. Қонун нарсаларнинг табиатидан келиб чиқадиган муносабатларни акс эттиради. Монтескьё йўлидан борган араб маърифатчиси Френсис Марраш 1866 йили нашр эттирган «Ҳуқуқ бўstonи» китобида ҳам биринчи навбатда табиат қонунларига амал қилиш концепциясини илгари суради. Қонун барча нарсадан устун бўлмоғи лозим ва у халқнинг ёки алоҳида шахснинг эрки қонунга бўйсунушида намоён бўлади. Бунда Золимнинг зуғумидан қонуннинг даҳлсизлигини ҳимоя қила оладиган давлат туригина маъқул келади. Бунинг учун Монтескьё ҳокимиятнинг бўлиниши ҳақидаги назарияни ишлаб чиқиб, бири иккинчисини назорат қилувчи, бири иккинчисидан мустақил ва лозим бўлганда, бири иккинчисининг ноҳўя ишларига чек қўйиш ҳуқуқига эга бўлган қонун белгиловчи, ижро ва суд ҳокимиятлари ҳақида сўз юритади. Ф.Маррашнинг ҳокимият тўғрисидаги мулоҳазалари бунга жуда ўхшаш. Унинг фикрича, жамият фуқаролари қонун олдида тенг жавоб беришлари, ўз фаолиятларида жамият манфаатларини кўзлашлари керак ва ҳукмдор фаолиятини парламент чеклаши, ҳамда суд ўз ишини мустақил юритиши керак.

Тадқиқотчилар араб маърифатчилари назарий концепцияларининг шаклланишида, айниқса, Жан Жак Руссонинг таъсирини алоҳида таъкидлайдилар.² Руссо XVIII асрдаги барча француз маърифатчилари қатори эркак чақиради. «Инсон эркин бўлиб туғилган, аммо қаерга кўз ташламанг у - занжирбанд»,³ - дейди Руссо. Эрк, озодлик ҳақидаги сўзларида у феодал қарамликдан халос бўлиш ва фуқароларни қонун олдида тенглаштиришни назарда тутди.

Араб маърифатчиларининг фикрича, инсон озодликдан маҳрум этилган бўлса, жамиятни ривожлантириш ва уни тараққиёт йўлига

¹ Монтескьё. Форс номалари. - Т.: Қатортол - Камолот. 1999. Б. 304.

² Қаранг: Левин З.И. Развитие основных течений общественно-политических мыслей в Сирии и Египте. М.: 1972.; Долинина А.А. Очерки истории арабской литературы нового времени Египет и Сирия. Публицистика 1879-1914. - М., 1968. С. 7-8; Ходжаева Р.У. Янги давр адабиёти тарихида маърифатчилик жараёни. - Т., 1999.

³ Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре, или Принципы политического права. - М., 1638. С. 3.

етаклаш учун маърифат ва билимга таяниши лозим. Замонавий билимларни тарғиб этиш ва оммалаштиришда Бутрус ал-Бўстонийнинг хизматини алоҳида таъкидлаш керак. Бутрус ал-Бўстоний дўсти ва маслакдоши Насиф ал-Йазийжий билан янги усулдаги миллий мактабларни очиш ва уларда миллий қадриятлар қатори Европа илм-фанининг ютуқларидан таълим бериш билан қаноатланмади, ва араб дунёсида биринчи энциклопедияни тузиш устида иш олиб борди. Унинг вафотидан сўнг энциклопедияни нашр эттириш ишини ўғли Салим Бўстоний ва жияни Сулаймон Бўстонийлар давом эттиришди. 11 томдан иборат энциклопедиянинг илм ва маърифат тарқатишда аҳамияти бениҳоя катта бўлди.

Бу ишни бошлашда Дени Дидро бошлиқ француз маърифатчиларининг 1751-1780 йиллар мобайнида нашр эттирган машҳур «Фан, санъат ва ҳунарлар энциклопедияси» туртки бўлганлиги ортиқча мулоҳазани талаб этмайди.

Руссонинг қарашлари бошқа француз маърифатчилари қарашларидан баъзан кескин фарқ қилса-да, унинг энг машҳур ва ўз даврида халқ оммасининг сиёсий онгини оширишда катта аҳамият касб этган «Ижтимоий шартнома тўғрисида ёки Сиёсий ҳуқуқ принциплари» номли асаридаги кўп фикрлар, асосан, Монтескьё томонидан илгари айтилган эди. Насиф ал-Йазийжий, Бутрус ал-Бўстоний, Френсис Марраш, улардан сўнг Адиб Исҳок, Журжи Зайдон, Фарах Антун каби араб маърифатчилари бу ғояларни ўзлаштирдилар ва ўз мамлакатлари ижтимоий-сиёсий ҳаётига мувофиқлаштирдилар. «Араб маърифатчилик ҳаракатида мусулмон ва насроний маърифатпарварларнинг муштараклиги замон талаби бўлиб, ҳамкорлик диний тафовутдан устун келганлигини ... кўрсатди».¹

Дени Дидронинг ҳам, Бутрус ал-Бўстонийнинг ҳам «Энциклопедия»лари эскирган феодал тартиблари ва ўрта асрчилик хурофотларига қарши йўналтирилган, муаллифларнинг ижтимоий идеалларини, келажак ҳақидаги орзу-умидларини акс эттирган асарлар эди.

Маълумки, турли халқлар ўз тарихий тараққиёти йўлида ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маънавий-маданий ҳаётидаги маълум ўзгаришларни бошдан кечирадилар турли босқичларни алмашинуvidан иборатдир. Ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаётдаги ўзгаришлар, одамларнинг тафаккурида, хусусан, уларнинг маънавий-

¹ Ходжаева Р.У. Янги давр араб адабиёти тарихида маърифатпарварлик жараёни. - Т., 1999, Б. 21

мафкуравий дунёқарашида ўз аксини топади. Бу эса ўз навбатида ҳар бир тарихий босқич адабиётдаги мазмун ва шакл ўзгаришларини тақозо этади ва уларни асослашга қаратилган назарий изланишларни фаоллаштиради.

XVIII аср Фарбий Европа халқлари, хусусан, Франция тарихида айнан ана шундай алоҳида босқични ташкил этди. «Европа Маърифатчилиги – маълум эстетик тизимни дунёга келтирган, тарихан конкрет гоёлар комплексидир. Шунга биноан, Уйғониш билан қиёс қилганда, Маърифатчилик нафақат тор доирадаги мафкурачилар онгидаги, балки, янги гоёлар оқимида тушган ва Кант сўзлари билан айтганда, «балогат ёшига ўтган» китобхон ва томошабинларнинг кенг оммаси тафаккуридаги чуқур тўнтарилишни билдиради».¹

Унутмаслик лозимки, Европа маърифатчилиги адабий йўналиш эмас, балки адабиёт ва санъатда ўзининг тўлиқ ва ҳар томонлама ифодасини топган фалсафий, ижтимоий, ахлоқий концепциядир. Шунинг учун XVIII аср адабиёти бевосита фалсафа билан боғлиқ эди. Шефтсбери, Д.Дидро бошлиқ энциклопедиячилар томонидан «бахт тўғрисидаги илм» деб талқин этилган фалсафа, ундаги инсон ва жамият ҳақидаги янгича қарашлар тизими, авваламбор, адабиётда ўз ифодасини топди. Маърифатчилик гоёлари бадий адабиётга сингдирилди ва XVIII аср миллий адабиётлар ривожига алоҳида босқични ташкил этди.

Европа маърифатчилари адабиётга буткул янги вазифаларни юкладилар ва ўз бадий ижодларини жамиятни қайта қуриш масаласига бўйсундирдилар. Деярли барча Европа мамлакатларида адабиёт соҳасига кириб келган янги авлод ёзувчилари адабиётнинг вазифалари борасидаги янгича қарашларни ифода этиш билан бирга, бадий адабиётни янги мазмун ва янги шакллар билан бойитдилар.

«Маърифатчилар илғор гоёларини тарқатиш, жаҳолат, диний мутаассиблик, ўрта асрларнинг ёлғон илми, инсонийликка зид феодал ахлоқи, биринчи навбатда, феодал абсолют давлатнинг юқори табақа кишилари эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилган санъат ва эстетикага қарши кураш орқали жамиятнинг ўзгаришига ишонишган»². Санъатнинг тарбиявий роли, очиқ тенденциозлик, демократик гоёвийлик ижодқорнинг асосий принципига айлантирилди. Сиёсий зулм, диний фанатизм, эскирган феодал тартиблар, феодал табақавийлик ҳажв объектга айланди. «Табий одам» гоёси билан

¹ История всемирной литературы. В 9-ти т.т. Т. 5. - М.: Наука. 1988. С. 8.

² Овсянникова М.Ф. Эстетика в прошлом, настоящем и будущем. - М.: Просвещение. 1988. С. 56.

боглиқ инсонга хос ахлоқий, маънавий, ижтимоий сифатлар XVIII аср адабиётидаги қаҳрамонлар қиёфасида ўз ифодасини топди.

Санъатга демократик йўналиш берган маърифатчилар адабиётга янги қаҳрамонни олиб кирдилар, унда оддий одамларни, уларнинг ахлоқини, меҳнатини тараннум этдилар, дард-аламларини тасвирладилар.

Давр адабий жараёнининг мураккаб бўлишига, айрим маърифатчиларнинг фикрлари ўртасида жиддий тафовутлар бўлганига қарамай, Даниэль Дефонинг Робинзон Крузо, Жонатан Свифтнинг Гулливер, Монтекьёнинг Роксана («Форс номалари»), Вольтернинг Кандид, Дидронинг Сюзанна («Роҳиба»), Ж.Ж.Руссонинг Эмиль ва яна ўнлаб бир-бирига ўхшамайдиган, характери, ҳаётдаги ўрни, интилишлари турлича бўлган қаҳрамонларни ўша «табiiй одам» гоёси бирлаштириб туради.

Европа маърифатчилигининг асосий мазмун-моҳиятини тинимсиз тараққиётга ишонч, илм ва тафаккурга эътиқод, шахс эркинлиги ҳамда эски тартиблар, черков, дин ва мустабид давлатнинг танқиди белгилаб берди. Шунинг учун ҳам XVIII аср адабиёт ва санъатда бу гоёларни ифода эта оладиган янги эстетик тамойиллар учун кураш даври ҳам бўлди. Адабиёт, санъат, эстетикага оид кўплаб рисоалар, мақолалар дунёга кела бошлади.

Маърифатчилик эстетикасининг шаклланишида Англияда Жозеф Адиссон (1672-1719), Антони Эшли Купер Шефтсбери (1671-1713), файласуф Давид Юм (1711-1776) асарлари, Францияда Вольтер (1694-1778), Дени Дидро (1713-1784), Жан Жак Руссо (1712-1778) ларнинг изланишлари, Германияда Иоганн Иоахим Винкельман (1712-1768), Готхильд Эфраим Лессинг (1729-1781), Иоганн Готфрид Гердер (1744-1803), Иоганн Вольфганг Гёте (1749-1832) қарашлари муҳим ўрин тутди. Европа маърифатчилик адабиёти ва санъати принциплари, айниқса, Дени Дидро ижодида ўзининг ёрқин ифодасини топди. «Дидро - фаол инсон, курашчи, тинимсиз изланувчи ... одам. Кенг маълумотга эга бўлган, нозик эстетик дид ва аниқ сиёсий дастур соҳиби, ўзида мутафаккирнинг улуғлиги ва ижодкорлик даҳосини мужассам этган материалист файласуф XVIII аср Франциясида биронта мутафаккир эриша олмаган чуқур фалсафий-эстетик қарашларни илгари сурди»¹, «Драматик санъат ҳақидаги мулоҳазалар», «Актёр ҳақида парадокс» каби рисоалари,

¹ Овсянникова М.Ф. Эстетика в прошлом, настоящем и будущем. -М.: Просвещение. 1988. С.69.

«Адабий, фалсафий ва танқидий ахборотлар» номли қўлёзма журналдаги мақолалари, «Энциклопедия» учун ёзган мақолаларида ўз адабий-эстетик қарашларини баён этган Д.Дидро ижтимоий вазифаларни адо этиши лозим бўлган санъат хусусида фикр юритиб, юксак гоъвийликни асосий талаб даражасига кўтарди. Санъаткорга мурожаат этиб, Д.Дидро шундай ёзади: «Улуғ ва юксак ишларни тараннум этиш ва авлодларга етказиш ва тухматга қолган эзгуликка ҳурмат билдириш барча эъзозланган ва бахти ёрлақаган иллатларни фош этиш, золимларни даҳшатга солиш сенинг вазифанг!»¹. «Ҳар қандай ҳайкалтарошлик ёки ранг-тасвир асари катта бир гоъни ифода этиши, томошабин учун сабоқ бўлиши лозим»², - деб ёзади у бошқа ўринда

Дидро оддий одамларда ҳақиқий ахлоқ ва маънавий қиммат эгаларини кўради ва санъатда уларни тасвирлаш фикрини илгари суради. Шу тариқа юксак гоъвийлик Дидро наздида санъатни демократлаштириш билан боғланиб кетади.

Санъатнинг юксак гоъвийлиги унинг ҳаққонийлигини ҳам талаб этади. «Санъатдаги гўзаллик билан фалсафадаги ҳақиқатнинг асоси бир. Ҳақиқат нима? Мулоҳазаларимизнинг воқеаларга мувофиқлиги: Санъатдаги гўзаллик нима? Тасвирнинг предметга мувофиқлиги»³.

Дидро ва бошқа маърифатчиларнинг санъатдаги ҳаққонийлик талаби реалистик адабиёт принципларининг шаклланишида муҳим роль ўйнади.

Давр фалсафий, мафкуравий қарашларининг мураккаблиги уларни ўзида ифода этган бадий-эстетик қарашларнинг ҳам мураккаблигини белгилади. Маърифатчилик адабиёти услубий ва жанр ранг-баранглиги билан ажралиб туради.

Адабиётни жамият тараққиётига хизмат қилдириш истаги фалсафий, публицистик ва бадий адабиёт жанрлари ўртасидаги аввал мавжуд бўлган қатъий чегараларнинг йўқолишига олиб келди. Бу, айниқса, XVIII аср адабиётида кенг тарқалган эссе жанрида яққол кўзга ташланади.

Дастлаб инглиз маърифатчилари Жозеф Аддисон ва Ричард Стил ижодида намоён бўлган ва шакл ва мазмун жиҳатдан ранг-баранг эссе жанри содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларни ҳозиржавоблик билан ёритишга кенг имконият берди.

¹ Кўчирма: История французской литературы. - М. - Л., 1946. Т. I. дан олинди. С. 747.

² Ўша манба. Б. 747.

³ Ўша ерда. Б. 746.

Ижтимоий-сиёсий ҳаётни ислоҳ қилиш борасидаги изланишлар чуқур ижтимоий-сиёсий умумлашмалар қилишга ҳамда бунинг учун маиший ҳаёт ва одатларни атрофлича тасвирлаш имконини берувчи саёҳат ва йўл хотиралари жанрининг кенг тарқалишига сабаб бўлади. Смоллетнинг «Франция ва Италия бўйлаб саёҳат», Карамзиннинг «Рус сайёҳи мактублари», Радишевнинг «Петербургдан Крузо», Ж.Свифтнинг «Гулливернинг саёҳатлари», Вольтернинг «Кандид ёки оптимизм» ва яна ўнлаб бир-бирига тили, услуби, жанри жиҳатдан мутлақо ўхшамайдиган асарларни ана шу саёҳат жанрига мансуб асарлар қаторига қўйиш мумкин.

Араб маърифатчилик адабиётида ҳам шундай йўналиш кузатилади. Шарқ адабиётида илгари мавжуд бўлмаган эссе жанри ривожлана бошлади, Европа мамлакатларидаги ижтимоий-сиёсий ҳаётни таҳлил этиш, уни араб (Шарқ) воқелиги билан қиёс қилишга интилиш турли «саёҳатнома»лар (масалан, Рифа'а Тахтавининг «Парижни васф этишда соф олтинни ажратиб олиш» асарини) майдонга келтирди.

XVIII аср Ғарб маърифатчилик адабиётининг жанр жиҳатдан бойлигини эътироф этган ҳолда, айтиш жоизки, бу даврда барча жанрлар ҳам бир хилда ривожланмади. «Зерикарлисидан ташқари барча жанрлар яхшидир» деган иборага таянган Вольтер ҳатто Вергилий, Ҳомер, Тассоларнинг кўҳна эпос намуналарига тақлидан замонавий эпосни яратишга ҳам ҳаракат қилган эди («Генриада» поэмаси). Бироқ XVIII аср адабиётида, асосан, наср ва драматургия жанрлари кўпроқ тараққий этди. Албатта, бу аввало давр руҳи ва маърифатчиларнинг интилишлари билан боғлиқ эди. Зеро, шакл ва мазмун жиҳатдан бениҳоя ранг-баранг бўлган наср ҳар қандай тор қонун-қоидалар чекловидан ҳоли бўлиб, замон ҳаётини, турли табақалар маиший турмушини кенг акс эттириш, ахлоқий дастурни илгари суриш имконини берган бўлса, театрда маърифатчилар ўз гоёларини тарғиб этиш минбарини қурганлар.

Яқин Шарқ минтақасида Ан-Наҳда ҳаракати бошланиши билан ҳам янги адабиётга эҳтиёж уйғотди. Адабиёт гоёвий, мафкуравий кураш воситасига айланиши билан ижодий принциплар жиддий ўзгаришларга учради. Дастлаб Сурия зиёлилари томонидан XIX асрнинг ўрталаридаёқ маърифатчилик жамиятлари («Сурия илмий жамияти», «Шарқ академияси», «Фан ва санъатлардан сабоқ олиш Сурия жамияти») тузила бошлади. Бу жамиятларнинг фаол аъзолари бўлган Бутрус ал-Бўстоний, Френсис Марраш, Салим ал-Бўстоний кабилар маърифатчилик гоёлари қаторида, янгича адабий қараш-

ларни ҳам ишлаб чиқа бошладилар. Асосий вазифа «сўз ва қалам воситасида тарқоқлик ва мутаассибликни бартараф этиш», «билим ва фойда олишга ялпи интилишни уйғотиш» бўлди¹. Адабиётни ҳаётга, давр муаммоларига яқинлаштириш истаги унда демократик руҳ билан суғорилган реалистик услубнинг қарор топишига, имкон яратди.

«...Айни шу маърифатпарварлик адабиётидан XX аср бошида реализм ижодий методи ўсиб чиқди ва араб адабиётининг етакчи тасвир тамойилига айланди»² ва араб адабиётида Европа адабиётига хос бўлган роман, ҳикоя, эссе, очерк, драматик жанрлар шаклланди. Албатта, бунда араб адабиёти анъаналари буткул унут бўлгани йўқ. «Тор маънода «Ан-Наҳда» қадим араб меросини тиклаш ва ундан замон эҳтиёжлари учун фойдаланиш асосидаги маданий тараққиёт деб тушунилган. Аммо бу тараққиётнинг бошқа бир жиҳати бор эди - Европа цивилизацияси, илми, адабиёти ютуқларини ўзлаштириш: араб дунёси кўп жиҳатдан олдин Ғарб босиб ўтган йўлдан борди»³. Жумладан, араб адабиётида янги ҳикоя жанрига асосчилардан бири бўлган, бир неча ғарб тилларини билган Муҳаммад ал-Мувайлиҳий учун Италия ва Францияда кечирган ҳаёти бетаъсир ўтган деб бўлмайти. Ғарчи у ўзининг 1898-1900 йилларда ёзилган «Замондан бир лаҳза ёки Исо ибн Хишомнинг ҳикоялари» туркумини X асрда яшаб ижод этган Бадиуззамон Ҳамадоний ва XI-XII асрда яшаган ал-Ҳаририй асарларидаги қаҳрамонни ўз ҳикояларига киритган ва Қуръоннинг 18-сурасида келтирилган ривоятлардан фойдаланган ҳолда ёзган бўлса-да, ўз даври воқелигини тасвирлайди ва янги мазмун билан бойитади. Унинг қаҳрамонларидан бири XIX асрнинг бошида уйқуга кетиб, аср охирларида уйғонади ва ўз мамлакати инглизлар қўлида эканини, европаликлардан андоза олиб яшаётган янги авлодни кузатади.

Европа маърифатчилик даврида бўлгани сингари, араб Ан-Наҳда адабиётида ҳам ғоявий ва маърифий ўсиш жараёнини кузатиш мумкин. Барча жанрдаги асарлар учун бадиийликнинг фалсафий мушоҳада, публицистик ўткирлик ва дидактик йўналганлик билан

¹ Бу ҳақда қаранг: Левин З.И. О деятельности некоторых культурно-просветительских обществ в Сирии в XIX в. // Краткие сообщения Института востоковедения А.Н. СССР. XXVI. - М., 1958. С. 15-27.

² Ходжаева Р.У. Янги давр араб адабиёти тарихида маърифатпарварлик жараёни. - Т., 1999. Б. 30.

³ Долинина А.А. Очерки истории арабской литературы нового времени. Египет и Сирия. Просветительский роман 1870-1914 гг. - М.: Наука. 1973. С. 4.

омухталаниши асосий хусусиятга айланди. Албатта, мумтоз араб адабиётида ҳам, умуман, Шарқ адабиётига хос панд-насиҳатга мойиллик азалдан мавжуд эди. Бироқ маърифатчилик адабиётида дидактизм бутунлай ўзгача мазмун касб этди. Европа адабиёти таъсирида мавҳум, асосан, исломий ахлоқ борасидаги панд-насиҳатлар ўрнига даврнинг конкрет муаммолари – сиёсат, давлат қурилиши, ижтимоий – маиший муаммоларнинг кенг доирасини ўз ичига олган дидактизм эгаллай бошлади ва, муҳими, янги адабиётдаги панд-насиҳат маърифийлик билан қўшилиб кетди. Янги адабиётнинг асосчиларидан бири Муҳаммад Абдонинг: «Мен фақат муаллим бўлиш учун туғилганман», – дея айтган сўзлари, ёки Муҳаммад ал-Мувайлихийнинг ўз «Исо ибн Ҳишомнинг ҳикоялари»га ёзган сўзбошисида: «Китобхон бунда нафақат бадий гўзалликни, балки донолик нурини ва билим ушоқларини ҳам топади», – дея эътироф этиши бундан яққол далолат беради¹.

Юқорида қайд этганимиздек, бу янги вазифаларни адо этиш янги жанрларни талаб этар эди. Суриялик маърифатчилар араб адабиётига Европа адабиётида кенг тарқалган насрий жанрлар (роман, ҳикоя ва ҳоказо)ни олиб кирдилар. Рус олими И.Ю.Крачковский сўзлари билан айтганда, араб муаллифларининг дастлабки асарлари «ўтган аср бошларидаги инглиз романларига хос ахлоқлаштириш усулида ёзилган эди»².

Европа маърифатчилик адабиёти билан янги давр араб адабиёти ўртасидаги айрим уйғунликни келтириб чиқарган таъсир хусусида гап кетар экан, масаланинг бир неча жиҳатини эътиборга олиш керак бўлади.

Биринчидан, Ғарб давлатларининг (XIX аср бошида Франция, XIX асрнинг охирида Англия) араб ўлкасига, жумладан, Мисрга бостириб кириши, улар юргизган мустамлакачилик сиёсати халқнинг норозилигига сабабчи бўлди. Бундай шароитда Жамолиддин ал-Афғоний ва уларнинг издошларидан иборат бир гуруҳ маърифатчилар Европа давлатлари ўзларининг сиёсий қарамликка ва ахлоқий-маънавий бузилишга маҳкум этаётгани ҳақида гапириб, уларни арабларнинг биринчи душмани деб биладилар. Масалан, Фараҳ Антун (1874-1922) араб дунёсидаги ислохотлар ҳақида гапирар экан, Шарқ бошига ёғилган барча балоларда европалик мустамлакачи-

¹ Бу ҳақда батафсил қаранг: Долинина А.А.Очерки истории арабской литературы нового времени. Египет и Сирия. – М.: Наука, 1973.

² Кўчирма. А.А.Долининанинг «Очерки истории арабской литературы нового времени» китобидан олинди. С. 19.

ларни айблайди. Франциянинг Жазоирда ва инглизларнинг Мисрда олиб бораётган сиёсати мисолида Фараҳ Антун Фарбнинг араб миллий маданияти ва тилини йўқ қилишга интилаётганини кўрсатишга ҳаракат қилади. Яна бир тоифа араб маърифатчилари, масалан, Абдуллоҳ Надим (1845-1896) Муҳаммад ал-Мувайлиҳий, Муҳаммад Ҳофиз, Иброҳим Муҳаммад, Лутфий Жума, Мустафо Лутфий ал-Манфалутийлар Европадан, умуман, ҳеч нарсани олмаслик фикри билан майдонга чиқадилар. Улар Миср мустақиллиги учун кураш олиб борар эканлар, араб адабиёти анъаналарини замонга мослашга ҳаракат қиладилар ва уни Европа адабиёти намуналари билан «бузмаслик» фикрида қатъий турадилар. Албатта, Фарб маърифати, бу каби араб маърифатчиларининг фикр ва истакларидан қатъий назар, араб маданиятига тинимсиз равишда сингиб борар эди. Бундан ташқари, кўпчилик номи зикр этилган араб маърифатчилари Европа маданияти ва адабиёти билан таниш бўлган, Европада таҳсил олган эдилар ва жумладан, Европа адабиётидан қилинган таржималар (анъанага кўра бу таржима қилинган асар муаллифлари кўрсатилмаган ва уларга араб таржимонлари ўз фикр, туйғуларини сингдириб юборганлар ҳамда таржималар кўп ҳолларда аслиятдан катта фарқ қилган) орқали, кўпинча, англамаган ҳолда Европача адабиётни, унинг хусусиятларини ўзлаштирганлар.

Иккинчидан, Фарбга назарларини тиккан бошқа тоифа араб маърифатчилари (асосан сурияликлар) - Салим ал-Бўстоний, Жўржи Зайдон, Ёқуб Сарруф, Вали ад-Дин, Яқун кабилар турк истилочиларидан озор чеккани, Туркиянинг пантуркийлик гоялари билан боғлиқ даъволари, 1908 йилдаги Туркияда содир бўлган инкилоб натижаларидан қониқмагани туфайли ўз умидларини Европа маърифати билан боғлайдилар. Араб дунёсини уйғотиш, унда маърифатни ёйиш, Шарқнинг феодализмга қарши кураш йўлида улар, биринчи навбатда, Европа маданиятига алоҳида аҳамият берадилар. Улар Европа илм-фани, адабиёти ва фалсафаси ютуқларигагина эътибор қилмадилар. Уларнинг наздида Фарб дунёси ижтимоий тараққиётининг гарови бўлган ва шарқликларда етишмайдиган европаликларга хос ишчанлик, фаоллик, ҳаракатчанликдан ўрнак олинса, араб дунёсини уйғотиш ва тараққиёт сари бошлаш имконияти пайдо бўлади.

Бироқ, таъкидлаш жоизки, араб маърифатчиларининг Фарб маданияти, маърифатига турлича муносабатидан фикр ва қарашлари, илгари сурган дастурлари, ўртасида тафовутлар (баъзан кескин қарама-қаршилик)дан қатъий назар, уларнинг барчасини ягона

мақсад - Шарқни қолоқликдан чиқариш, халқни ўрта асрчилик уйқусидан уйғотиш ва ўз юртларини тараққиёт сари бошлаш нияти бирлаштириб турар эди. Шу маънода, юқорида тилга олинган икки тоифа араб маърифатчилари ҳам аслида араб ва Европа маданиятига, таркиб топган шарт-шароитдан келиб чиққан ҳолда, сингез қилишига интиланган (албатта, бирлари араб анъаналарига кўпроқ аҳамият берган бўлсалар, бошқалари Европа маърифатига кўпроқ эътибор қаратганлар).

«Феодал Шарқнинг капиталистик Ғарбга нисбатан қолоқлигини ҳис этиб, улар (араб маърифатчилари - С.У.) ўз интилишлари учун ғоявий суянчиқни Ғарб мутафаккирларидан изладилар», - деб ёзади А.А.Долинина, - Бироқ араб «уйғониши» вакиллари диққатини, асосан, ҳозирги замон, яъни XIX аср Европаси эмас, балки XVIII аср француз маърифатчилиги тортди, чунки у, аёнки, араб XIX асрининг бош масаласига - феодализм мафкурасига қарши кураш масаласига кўпроқ яқин эди»¹.

«Маърифатли ҳукмдор», «парламентар монархия», «табiiй одам», «табiiй ҳуқуқ» ва яна бир қатор ижтимоий-сиёсий соҳага оид тушунчалар, албатта, Европа (француз) маърифатчилик фикри таъсирида араб мутафаккирларининг ғоявий арсеналига айланди. Аммо унутмаслик лозимки, араб Ан-Наҳда ҳаракати XIX аср охири - XX аср бошларида фаоллашган. Бу пайтда эса Европада аллақачон янги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий муносабатлар тантана қилган, маърифатчиларнинг янги жамият билан боғлиқ орзу-умидлари саробий эканлиги аён бўлган ва ижтимоий-сиёсий тафаккур янги ғоялар, янги таълимотлар билан бойиган эди. Табiiйки, масалан, Ницше, Л.Толстой ғоялари, социалистлар таълимоти, Ч.Дарвин ғояларини жамият ҳаётига тадбиқ этиш йўлидаги уринишлар араб маърифатчиларининг (хоҳ ижобий, хоҳ салбий маънода бўлсин) диққат-эътиборидан четда қолмаган. Ундан сўнг Европа цивилизациясининг намоён бўлган айрим салбий кўринишлари араб маърифатчиларида танқидий муносабат уйғотди. Жумладан, Салим ал-Бўстоний ўз даврини эски одатлардан янги цивилизацияга мос замонавий одатларга ўтиш даври деб баҳолайди ва бу ўтиш нисбатан кучли халқлардан, яъни Европа халқларидан янгиликларни ўзлаштириш асносида кечиши ҳақида гапирар экан, Ғарбдан эрк, тенглик, маърифат, аёлларга ҳурмат ғояларини олиш, илмий ва маданий ютуқларидан фойдаланиш зарурлигини таъкидлаган ҳолда, ватандош-

¹ Долинина А.А. Очерки истории арабской литературы нового времени. Египет и Сирия. -М., 1973. С. 6.

лари кўпроқ Шарққа умуман тўғри келмайдиган одатларни, Ғарбнинг иллатларини (ичкиликбозлик, қимор ва ш.к.) ўзлаштираётганларидан афсусланади¹.

Бошқа араб ёзувчиси Ал-Манфалутий Ғарб цивилизациясидаги ичкиликбозлик, фақш каби иллатларни қоралаб чиқади. Унинг «Жарлик» ҳикоясининг қаҳрамони ичкиликка берилиб, уйини, ишини, оиласини йўқотади. Ҳикоя гоёси француз ёзувчиси Эмиль Золянинг «Тузоқ» романининг гоёсига бениҳоя ўхшаш, зеро Золя наздида «тузоқ» бу майхона бўлиб, қаҳрамонлари Жервеза Макар ва эри ичкиликка берилиши оқибагида бахтли оилавий ҳаёт ҳақидаги орзулари пучга чиқади. Ал-Манфалутий ўзининг кўпгина асарларини Ғарб ёзувчиларининг асарлари сюжетидан фойдаланиб ёзганлигини эътиборга олиб айтиш мумкинки, унинг бу ҳикояси учун ҳам Эмиль Золянинг «Тузоқ» романининг асос бўлганлигини айтиш мумкин.

Араб дунёсидаги сиёсий-ижтимоий, маданий ислохотчилик ҳаракати негизида араб маданияти, ислом дини ётар эди. Мисрда ҳукмронлик қилган Муҳаммад Али (1805-1848) ва Исмоил Пошшо (1863-1879) давридаги ислохотлар ҳақида гапирар экан, француз тадқиқотчиси Жильбер Делану мусулмон менталитети (уламолар, амалдорлар, зобитларнинг ва кейинчалик оддий одамларнинг менталитети) Европадан кириб келаётган янги цивилизация эҳтиёж ва талабларига мослашиш ҳаракатидан иборат эканлигини таъкидлайди.² Мусулмон Шарқидаги ислохотчилик ҳаракатлари бутун мураккаблиги, турлича, баъзан бир-бирига зид гоёларга таянгани, миллатчиликка ёки Ғарбга мойиллигидан қатъий назар ислом динига таянган. «Барча тафовутлар умумий бирлаштирувчи фикр билан боғлиқ: ислом таълимоти ... бугунги кун реал воқелигига қарши туриш баробарида ислохотларнинг фаол ва таъсирчан негизини ташкил этиши керак».³ Араб адабиётидаги ислохотлар ҳам, биринчи навбатда, миллий адабиёт анъаналарига таянган. Бироқ, масалан, араб адабиётидаги янги наср услубини дастлаб ишлаб чиққан Салим ал-Бўстоний асарларида илгари сурилган барчанинг қонун олдида тенглиги, жамият ҳаётидаги эрк, тенглик ва адолат тамойилларини, хусусий мулкнинг аҳамияти ҳақидаги фикрларни фақат исломий

¹ Бу ҳақда қаранг: Долинина А.А. Очерки истории арабской литературы нового времени. Египет и Сирия. - М., 1973. С. 43-62.

² Қаранг: Ислам в татарском мире: история и современность. (Материалы международного симпозиума, Казань, 29 апреля- 1 мая 1996 год). - Казань. 1997. С. 159-168.

³ Ўша ерда. С. 159.

анъаналар билан изоҳлаш қийин. Бундан ташқари, Ал-Бўстоний ўз романларида ижобий қаҳрамонларнинг бош сифатларини ақл ва маърифат деб белгилар экан, буни Европа маърифатчилик ғояларининг таъсири билангина боғлаш мумкин.¹

Европа маърифатчилик ғояларини ўзлаштириш мусулмон ислохотчилари учун исломга зид ҳисобланмаган, зеро, уларнинг фикрича, барча илғор фикрлар Қуръонда назарда тутилган ва демак, бу аслида ўзлаштириш эмас, балки, тиклашдир. Шунинг учун ҳам ўша йилларда араблар француз маърифатчиларининг асарларини бево-сита таржима қилмай ва уларнинг фикрларини ўз тилларидан баён этганда, манбаларга ишора қилмаганлар.²

XVIII аср Европа маърифатчилиги ғоялари ва адабиёти ҳамда араб дунёсидаги Ан-Наҳда ҳаракати ва у билан узвий боғлиқ бўлган янги араб адабиётини қиёслаш қуйидаги айрим хулосаларни чиқа-ришга имкон беради.

- Аввало, ҳар икки ҳаракат феодал муносабатлар инқирозга юз тутган ва янги капиталистик муносабатлар шаклланаётган бир пайтда майдонга келган иккала ҳудудда ижтимоий-тарихий шароит-ларнинг ўхшашлиги, жамият илғор кишилари олдида турган вазифаларнинг уйғунлиги бу ҳаракатларнинг муштарак жиҳатларини юзага келтирди.

- Европа маърифатчилари эски тартиблар ўрнига келиши керак бўлган янги жамиятдаги туб ўзгаришларни «маърифатли ҳукмдор» билан боғлаган эдилар. Араб маърифатчилари ҳам Европа маърифат-чилари ортидан бориб, миллатни уйғотишга, юртни тараққиёт сари йўналтиришга қодир бўлган кучни «маърифатчи ҳукмдор»да кўр-дилар.

- Европа маърифатчилари ўз ғояларини амалга ошириш йўлида асосий душманни черковда, динда кўрдилар. Ан-Наҳда ҳаракати иштирокчилари ҳам мусулмон дунёсининг тараққиётига тўсиқни диний ақидаларнинг эскирганида кўриб, ислом динини замон талабларига мослаштиришга ҳаракат қилдилар.

- Европа маърифатчилик адабиётида тарбия масалаларига катта эътибор қаратилган. Европада XVIII асрнинг «Маърифатчилик асри» деб аталишининг сабабларидан бири ҳам бу даврда тарбия маса-лаларига алоҳида эътибор қаратилгани билан боғлиқ. Араб адабиёти

¹ Бу ҳақда қаранг: Долинина А.А. Очерки истории арабской литературы нового времени Египет и Сирия. - М., 1973. С. 43-48.

² Бу ҳақда қаранг: Долинина А.А. Очерки истории арабской литературы нового времени Египет и Сирия. - М., 1973. С. 8-10.

ҳам биринчи навбатда тарбиявий-маърифий вазифаларни бажа-ришга сафарбар этилади.

- Европа маърифатчилик ҳаракати XVIII асрда кенг қулоч ёзди. Ан-Наҳда эса XIX аср охири - XX аср бошларида ҳаракатга келди. Сиёсий ҳамда бошқа вазиятлар тақозоси туфайли Европа билан мулоқотда бўлган араблар Европа тафаккури, илм-фани, фалсафа-си, сиёсий назариялари, санъати ва адабиёти ютуқларидан фойдала-ниш, Европа маърифатчиларининг ғояларини маҳаллий шарт-шароитга мослаган ҳолда ўзлаштириш имкониятига эга бўлдилар.

- Ҳар икки ҳудудда бадиий адабиёт янги мавзу, янги мазмун билан бойиди. Европадаги Маърифатчилик давридаги сингари араб адабиётида ҳам мутаносиб шакл ва услуб изланишлари борди. Барча жанр хоҳ у янги, хоҳ анъанавий бўлсин, ўзида бадиийат билан бирга фалсафий, публицистик, дидактик хусусиятларни мужассам этди.

- Европа маърифатчилиги билан араб Ан-Наҳда ҳаракати ва адабиёти ўртасидаги ижтимоий-сиёсий шароит тақозоси билан вужудга келган типологик ўхшашликлар уларнинг ўзига хос жиҳат-ларини инкор этмайди.

- Аввало, айтиш лозимки, «мусулмон модернистлари» Ғарб илм-фани, маданияти, ижтимоий-сиёсий соҳадаги ғояларини чуқур ўрганган ва Шарқ шароитига мослаштирган ҳолда ўзлаштирган бўлсалар-да, уларнинг бош мақсадлари Европа маданиятини «қабул қилиш» эмас, балки ўз ўтмиши билан боғлиқ энг яхши анъаналарини араб маданий меросини жонлантириш ва тиклашга қаратилган эди.

- Европа маърифатчилик ҳаракати феодал тартибларни йўқотиш ва барча учун фаровон ҳаётни таъминлайдиган маърифатга таянган янги жамиятни қуришга қаратилган эди. Европа маърифатчилари миллатидан қатъий назар ягона фронт бўлиб ҳаракат қилишган ва ўз ғояларига умумбашарий мазмун берганлар.

- Араб Ан-Наҳда ҳаракатининг бош мақсади эса араб мамлакат-ларининг миллий мустақиллигини таъминлаш, ўз мамлакатларини тараққий этган, кучли Европа давлатлари билан рақобатбардош қилиш эди. Миллатни уйғотиш, халқни маърифат сари етаклаш, тараққиётга зомин бўлаётган қолоқликдан қутулиш, динни ислоҳ қилиш ва ҳ.к.лар эса айни бош мақсадга хизмат қилган.

2. Европа маърифатчилиги ва жадид адабиётида

умумийлик ва ўзига хослик

XIX аср охири - XX аср бошларида таркиб топган ижтимоий-сиёсий шарт-шароит Марказий Осиё халқлари ҳаётида сифат жиҳатдан янги бир босқичнинг бошланишини белгилаб берди ва ҳудудимиз ҳаётидаги янги жараёнлар Миллий уйғониш (жадидчилик) ҳаракати ва у билан боғлиқ адабиётда ўз ифодасини топди. Бу давр янги адабиётнинг вужудга келиши ҳақида гап борар экан, унинг аввалги давр адабиёти билан фарқли хусусиятлари нималардан иборат, унинг шаклланишига қандай ички ва ташқи омиллар таъсир этган, унинг миллий адабиёт тарихидаги ўрни ва бошқа ҳудуд адабиётлари билан уйғун жиҳатлари нимадан иборатлиги ва бошқа масалаларни кўриб чиқишни тақозо этади.

XX аср бошларида келган жадидчилик ҳаракати ва у билан боғлиқ адабиёт билан XVIII аср Европа маърифатчилиги ва адабиёти ўртасида типологик ўхшашликлар мавжуд. Бу ўхшашликлар биринчи навбатда ҳар иккала ҳудудда тарихий тараққиётнинг турлича босқичларида вужудга келган, ижтимоий, сиёсий, иқтисодий вазиятнинг ҳамда жамият олдида турган вазифаларнинг ўхшашлиги билан изоҳланади.

Европадаги Ренессанс давридан бошланган феодал тартиблар билан янги ижтимоий, иқтисодий муносабатлар ўртасидаги зиддият XVIII асрга келиб ўзининг юқори нуқтасига чиқди. Барча маърифатчилар олдида турган энг муҳим масала эски тартибларни барта-раф этиш ва янги ижтимоий-иқтисодий тузум ўрнатилиши учун йўл очиш эди. XX аср жадидчилик ҳаракати ҳам гарчи Россиянинг мустамлакачилик сиёсати таъсирида вужудга келган бўлса-да, туб моҳияти Россия тимсолида ривожланган Европа билан тўқнашувда аён бўлган қоқоқликни барта-раф этишдан иборат эди. Туркистон жадидларининг раҳнамоси бўлган Маҳмудхўжа Бехбудий «Эҳтиёжи миллат» мақоласида (1913 йил, 12 июль «Самарқанд») «50-сана муқаддамги замонда биз Туркистонликлар якка ва танҳо яшаб, бошқалар ила муомала ва муносабатимиз йўқ эди. Энди замон ўзгариб, бошқа миллатлар ила махлут бўлдик, шариат ва ўз урфимиз устига қонун ва Оврупа одатига итоат қилмоққа мажбурмиз.

Аммо қонун ва Оврупо одатларини билмаганимиз учун бойимиз бўлсун, қози ва миллат ҳукамомиз ва аҳолимиз бўлсун кўб ташвиш ва зарар кўрар»,¹- деб ёзган эди. Бунда «Оврупо одатлари» деганда, янги ижтимоий-иқтисодий, сиёсий муносабатлар назарда тутилаёт-

¹ Бехбудий М. Танланган асарлар. - Т.: Маънавият. 1999. Б. 199.

ганини, «қонунга итоат этмоқ» деганда эса, табақа манфаатларини ҳимоя этувчи эски жамият қонунлари ва ҳуқуқлари ўрнига ишлаб чиқаришнинг янги усулларини ривожланишига, ҳар бир кишига ўз имкониятларини намоиш этишга шароит яратувчи янги қонун ва ҳуқуқлар назарда тутилаётганини англаш қийин эмас.

Ижтимоий муносабатларнинг ўзгариши инсон ҳақ-ҳуқуқлари, шахс ва жамият муносабатлари, шахснинг жамиятта ва жамиятнинг шахсга бўлган муносабатлари, шахс мақоми каби масалаларни янги асосда ҳал этилишини тақозо этади. Хусусан, янги, ақл асосида қурилажак жамиятнинг асосини хусусий мулк ташкил этиши ҳақидаги фикрдан келиб чиққан маърифатчилар шу йўл билан шахс ва жамият манфаатларининг гармоник уйғунлигига эришиш мумкин деб билганлар.

Европа маърифатчилари орасида кенг тарқалган «табiiй одам» гоysi, уларнинг инсон ақл-фаросатига шахснинг кадр-қиммати ва жамиятдаги ўрнини белгилувчи асосий сифат деб эътироф этишлари айни шу интилишдан далолат беради.

Европа маърифатчилигида, алоҳида ўрин тутган хусусий мулк масаласи М.Бехбудий ва бошқа жадидларнинг ҳам эътиборини тортган. «Хусусий мулк ҳуқуқининг дахлсизлигини тан олишда улар (жадидлар - С.У.) да янги замон Ғарб жамиятининг асосчи - оталари билан тўлиқ яқинлик кўринади».¹

Европа ҳудудида капиталистик муносабатларнинг тараққиёти давлатларнинг миллий асосда ташкил этилишини тақозо этар эди. Зеро, маҳаллийчилик, тилдаги, урф-одатлардаги, эътиқод масалаларидаги фарқ ва зиддиятлар ишлаб чиқариш ва ички савдонинг ривожланишига тўсқинлик қилар ва тараққиёнинг бош тўсиғи бўлган феодал табақавийлик ва эски тартибларга қарши курашдан чалгитар эди. Шунинг учун француз маърифатчилик масалалари билан шуғулланган Х.Н.Момджян тўғри таъкидлаганидек: «Капитализмнинг ривожланиши асосида Францияда миллатнинг шаклланиши, мамлакатнинг алоҳида вилоятлари ва районларидаги ижтимоий-иқтисодий, этнографик, инсоний ва бошқа тафовутларнинг аста-секин йўқолиши жараёни кечди».²

¹ Прилуцкий Е.А. Запад и Восток в философских и теоретических концепциях джадидов.// Жади́дчи́лик: ислохот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Даврий тўплам № 1. - Т., 1999. Б. 65.

² Момджян Х.Н. Французское Просвещение XVIII века. - М., 1983; Прилуцкий Е.А. Запад и Восток в философских и теоретических концепциях джадидов.// Жади́дчи́лик: ислохот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Даврий тўплам № 1., - Т., 1999. Б. 65. С. 22.

XIX аср охири - XX аср бошларида Шарқда кенг тарқала бошлаган мусулмонлар бирлиги («панисломизм») ва туркий қавмнинг бирлиги («пантуркизм») гоёлари, гарчи Ғарб истилочиларига қарши курашда барча туркий халқларни ёки мусулмонларни бирлаштиришга интилиш асносида вужудга келган бўлса-да, турли ҳудуд ва давлатлар, хусусан, Туркистон ўлкасида миллий мазмун касб этган ва айрим ортодоксал фикрловчи миллат вакиллари ёки диний уламоларни истисно этсак, жадидчилик ҳаракатининг олд вакиллари айна миллатни бирлашиш, ўз юртларининг мустақиллиги мақсадларини кўзлаганлар. Уларнинг янги усул миллий мактабларини очиш, ўзбек тилида дарслик, китобларни нашр этириш, миллий матбуотни шакллантириш, тилга эътибори заминидан сиёсий мақсадлар ётган эди. Сиёсий мақсадлардан бири эса миллий давлат барпо этиш эди.

Жамият ҳаётидаги жиддий ўзгаришлар, тарихий силжишлар даврида, (Европадаги XVIII аср ва Туркистондаги XX аср бошлари эса айна шундай давр эди) янги фикрлайдиган кишиларни тарбиялаш масаласи биринчи ўринга чиқади, зеро янги мафқуранини, янги дунёқарашни одамлар онгига сингдирмай туриб, жамиятдаги ислохотларни амалга ошириб бўлмайди.

Европа маърифатчилари ҳам таълим-тарбия масалаларига алоҳида эътибор қаратдилар. Шу ўринда Европа маърифатчилиги фикрига катта таъсир ўтказган инглиз файласуфи Жон Локкнинг (1632-1704) «Ақл борасидаги тажриба» (1693) асари кейинги қарийб бир аср давомида маърифатчи ёзувчиларнинг инсон, инсон табиати ва инсонни тарбиялаш ҳақидаги фикрларининг шаклланишида алоҳида ўрин тутди. Локк таълим-тарбияда схоластика ва догматизмга кескин қарши чиқади. Унинг наздида тарбиянинг бош вазифаси - инсонни жамиятдаги онгли амалий фаолиятга тайёрлаш.¹ Шу тариқа маърифатчилик адабиётида бевосита тарбия масалаларига бағишланган Ж.Ж.Руссонинг «Эмиль ёки тарбия» сингари асарлар майдонга келди. Боз устига маърифатчилар бутун адабиётга тарбиялаш вазифасини юкладилар.

Маълумки, Туркистон (ва умуман Шарқ) жадидлари фаолиятининг салмоқли қисмини янги усул мактабларини очиш, таълим-тарбия ишлари ташкил этган. Илк «усули жадид» мактабларини очган И.Гаспралли, М.Бехбудий, А.Авлоний, Мунаввар қори, А.Фитрат ва А.Чўлпонлар шу билан бир қаторда педагогикага оид

¹ Бу ҳақда қаранг: История всемирной литературы в 9-ти т.т. Т.5. - М., 1988. С. 33-34; Зайченко Г.А. Джон Локк. - М., 1960.

мақола ва рисолалар, дарсликлар ёздилар, «...На дин, на имондин ва на дунё ва охиратдан беҳабар қилиб ётмоққа тақвиятгина бўладур»¹ ган эски усул мактабларини танқид қилиб, ёшларга замонавий илмларни ўргатишни тарғиб қилдилар.²

Европада Маърифатчилик даврида эскирган феодал тартибларнинг танқиди, диний ақидапарастлик ва эски жамият ахлоқининг танқиди ҳаётнинг барча жабҳаларини қамраб олган ялпи мафкуравий тус олди. Антифеодал қарашларнинг яхлит тизими шаклланди ва қудратли гоъвий ҳаракатга айланган маърифатчилик адабиётнинг ривож йўллари ҳам белгилаб берди. Деярли барча Европа мамлакатларида адабиётни янги мазмун ва янги шакллар билан бойитган ва шу билан бирга адабиётнинг ҳаётдаги ўрни борасидаги янги қарашларни илгари сурган ёзувчиларнинг бутун бир авлоди етишиб чиқди. Маърифатчиларнинг наздида санъат ва, биринчи навбатда, адабиёт инсон ва жамиятни ўзгартиришга қодир бўлган энг қудратли кучга айланди.

Академик И.Султоновнинг жадидчилик ҳаракатининг совет тарихчилари томонидан фақат маърифатпарварлик ҳаракати деб баҳоланиши серкирра, ҳаётнинг барча соҳаларида намоён бўлган жадидчиликнинг моҳиятини бузиши ҳақидаги фикри тўлиқ асосга эга.³

Дарҳақиқат, XIX аср охири - XX аср бошларида Марказий Осиё ҳудудида таркиб топган сиёсий-ижтимоий, иқтисодий вазият тақозоси билан вужудга келган жадидчилик ҳаракати ҳам ана шундай ҳам сиёсатни, ҳам иқтисодни, ҳам маориф тизимини, ҳам адабиёт ва санъатни қамраб олган кенг мафкуравий ҳаракат шаклини олди.

XVIII аср Европа адабиётидаги сингари, XX аср бошларидаги ўзбек адабиётида ҳам жиддий сифат ўзгаришлар содир бўлди. Адабиёт зиммасига янги вазифалар юклатилди. Узоқ асрлар мобайнида ўзгаришсиз сақланиб келаётган мумтоз адабиёт қонуниятлари қайта кўриқдан ўтказилди. Ўзбек адабиётининг сифат жиҳатдан янги босқичга кўтарилиши халқ ижтимоий онгининг ўзгариши билан чамбарчас боғлиқ бўлди. Жадид адабиётига хос бўлган янги эстетик тамойиллар жадид адабиётининг ёрқин намояндаси бўлмиш Чўлпоннинг янги адабиёт борасидаги фикрларида ҳам ифодасини ўзи

¹ Наманганлик Исҳоқхонтўра эшоннинг таърифи. // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1990 йил, 26 январь.

² Бу ҳақда қаранг: Дўстқораев Б. Жадидчиларнинг педагогик қарашлари. // Ўзбек педагогикаси антологияси. - Т., 1999. Б. 3-27.

³ Қаранг: Султонов И. Жадидчилик истиқлол кўзгусида. // Жаҳон адабиёти. 1999. N-12. Б. 171.

топди. «Садои Туркистон» газетасининг 1915 йил 6 февраль сониди эълон қилинган «Муҳтарам ёзувчиларимизга» очиқ хатида Чўлпон: «Миллий маишатни ёмон деб безмай, зоҳирда бўлса ҳам тўйларда, гапхоналарда, баччабозлар мажлисида, базмларда ва шунга ўхшаш миллатнинг энг танқид қилатурган ўринларида бирга аралашуб юрмаклари керакдурки, токи комил ўша одатларни китоб саҳифаларида чиройлироқ қилиб ёзгудай бўлсунлар»¹, - деб ёзади. Чўлпон адабиёт аҳлини ижтимоий фаолликка чақиради ва адабиётнинг қимматини ижтимоий ҳаёт билан боғлиқ ҳолда белгилайди.

Кўпчилик Европа маърифатчи ёзувчилари илғор ижтимоий ғояларнинг тарғиботчилари сифатида майдонга чиқиб, чинакам ғоявий йўлбошчиларга айланган эдилар. Шунинг учун ҳам, масалан, Вольтерга тақлид қилиб асар ёзган кишиларни эмас, балки Вольтер каби феодал тартиблар ва черков ақидаларига нафрат билан қарайдиган, ёзувчиликка эса дахли бўлмаган кишиларни ҳам Вольтерчи деб аташар эди. XVIII асрда «фикрлар дунёни бошқаради» деган иборанинг кўп такрорланиши ҳам бунинг яққол далилидир. Шунга ўхшаш «жадид» ибораси ҳам адабиётга дахлдор кишиларга нисбатан тўғри эмас, илғор ғоялар тарғиб этган, миллат учун фидоийлик кўрсатган кишиларга нисбатан қўлланилган. Биргина мисол: - Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романида жадид йигит Мирёқубга жадидлар ҳақида гапирар экан: «Миллатни билинг, танинг, унга хизмат қилинг. Шу билан сиз ҳам жадидсиз»², - дейди. Ёки «усули жадид» мактабини очишга ҳаракат қилган Абдисамат мингбошини, Оренбургда Хусайния мадрасасини солдирган «жуда бой одам» - Аҳмадбой Хусановни муаллиф ўз қаҳрамони тили билан жадид деб атади.³

Барча Европа маърифатчилари ғоявий адабиёт тарафдорлари эдилар. Маърифатчилик ғоялари ҳамфикрларнинг тор доирасига эмас, балки кенг халқ оммаси орасида ёйишга мўлжалланган эди. Бунинг натижаси ўлароқ фалсафий, публицистик, бадиий жанрлар ўртасидаги аввал мавжуд бўлган қатъий чегара йўқолади. Воқеа-ҳодисаларга ҳозиржавоблик билан жавоб қайтара оладиган, ҳам шаклан, ҳам мазмунан оммабоп бўлган жанрлар тараққий этади. Енгил, дилхушлик учун ёзилгандек бўлиб туюлган асарларга чуқур фалсафий фикрлар сингдириб юборилади ва аксинча, мураккаб

¹ Чўлпон. Адабиёт надири. - Т.: Чўлпон. 1994. Б. 38.

² Чўлпон. Асарлар. Ж. II. - Т.: Фафур Фулом. 1993. Б. 175.

³ Ўша ерда. Б. 178-180.

фалсафий фикрларга оммабоп, «ҳазм бўлиши осон» (беллетристик) шакл берилади.

Жадидлар ҳам адабиётда миллатни уйғотишга, халқни буюк ишларга сафарбар этишга қодир бўлган кучни кўрадилар. Чўлпоннинг: «тўб-тўғри айтганда, ул қадар таъсир қилмас, адабиёт билан айтганда, албатта, таъсир қилар...»¹ - деб айтган сўзларидан кўринадики, унинг фикрича, адабиётнинг эстетик функцияси ғояни узатишга хизмат қилувчи дастур вазифасини ўтамоғи лозим. Д.Қуронов «Жаҳон адабиётига йўл» мақоласида Чўлпоннинг «Адиблар етиштурурайлик» қақриғи тўғрисида фикр юритиб, «адиб» деганда, Чўлпон кўпроқ носир, публицист ва драматургларни назарда тутган кўринади»², -деб хулоса қилади. Зеро, шеърият анъаналари ўзбек адабиётида чуқур ва мустақкам ўринга эга эди ва XIX асрнинг 2-ярмидан бошлаб Муқимий, Завқий, Фурқат, Аваз Ўтар каби ўнлаб шоирларни етиштирган адабиётимиз бу борада ортиқча қайғуришни ҳам талаб этмас эди.

«Адабиёт яшаса - миллат яшар» деганда Чўлпон ҳам шаклан, ҳам мазмунан янги адабиётни назарда тутди. Адабиётни ислоҳ қилиш тўғрисида қайғурган адиб: «Адабиёти ўлмагон ва адабиётнинг тараққийсига чалишмагон ва адиблар етиштирамагон миллат охири бир кун ҳиссиётдан, ўйдан, фикрдан маҳрум қолиб, секин-аста инқироз бўлур»³, - деб ёзар экан, назаримизда «адабиёти ўлмагон» ибораси остида, айни ҳаётдан узилиб қолган ва тараққиётга хизмат эта олмайдиган, жонли воқелик талабларидан узоқ анъаналарга суянган адабиётни назарда тутди.

Европа адабиётида XVIII аср, асосан, наср асри бўлди. Мутахассислар бу даврда биргина роман жанрининг «саргузашт», «эпистоляр», «тарбия», «фалсафий», «тарихий», «саёҳат», «биографик» турлари шаклланганлигини таъкидлайдилар. Бу бежиз эмас эди. Зеро, роман жанрининг ҳаётнинг кенг бадий таҳлилини бериш ва муаллифнинг яхлит концепциясини ифода этиш имконияти анча кенг эди. Бошқа йўналиш - публицистик жанрларнинг тараққийси эса маърифатчилик ғояларини оммалаштириш, оддий ўқувчилар онгига етказиш, ижтимоий фикр уйғотиш мақсадлари билан боғлиқ равишда кечди.

¹ Чўлпон. Адабиёт надир. - Т., 1994. Б. 35.

² Қаранг: Д.Қуронов. Жаҳон адабиётига йўл. // Жаҳон адабиёти. 1999. №12. Б. 166-170.

³ Чўлпон. Адабиёт надир. - Т., 1994. Б. 36.

Жадид адабиётида ҳам наср алоҳида ўрин эгаллади. Чўлпон, Фитрат, Ҳамза каби жадидлар насрчиликка, миллий роман яратиш масаласига айрича эътибор қаратдилар. Роман жанри ҳаётни кенг кўламда ифода этишга, унинг пасту баландини ёрқинроқ кўрсатишга ва ниҳоят, янги гоёларни «тўп-тўғри айтмак»дан кўра, «адабиёт ила айтмак»ка Чўлпон имконият бериши билан жадидларнинг диққат эътиборини тортган.

Жадид адабиётида ўзбек адабиётида илгари мавжуд бўлмаган публицистик жанрлар ҳам равнақ топади. Бехбудий, Мунаввар қори, Ибрат, Чўлпон, Фитрат каби жадидлар газета, журналлар чоп этишга, ноширлик ишлари билан шуғуллангани маълум ва уларнинг адабий меросининг салмоқли қисмини йўл хотиралари, эссе, турли мавзулардаги мақолалар ташкил этади.

Европа маърифатчилари учун театр янги гоёларни тарғиб этиш минбарига айланган эди. Г. Фильдинг комедиялари, К. Гольдонининг драматик асарлари, Бомаршеннинг «Фигаронинг уйланиши», Ф.Шиллернинг «Макр ва муҳаббат» ва «Қароқчилар», И.В. Гётенинг «Гец фон Берлихинген» каби асарлар XVIII асрда кечган ижтимоий курашнинг ўзига хос ифодаси бўлиб, танланган одамларга эмас, кенг халқ оммасига мўлжаллаб ёзилган эди. Сиёсий тенденциоз руҳда ёзилган драматик асарларнинг юксак таъсир кучи тараққиётга тўғанок бўлаётган эски тартибларни фош этишдагина эмас, балки, энг муҳими, янги гоёларни ифода этган, инсонийликка зид тартибларни танқид қилган янги қаҳрамонларни берганида ҳам эди.

Албатта, театрнинг, драматургиянинг жанр қувватини ҳам эътиборга олиш лозим. Зеро, драматик жанрлар пайдо бўлган дастлабки давриданок жумладан, қадимги Юнон шоири Фринихнинг «Милетнинг олиниси» трагедияси саҳнага қўйилган вақтданок, ўзини ўткир ижтимоий-сиёсий масалаларни ёритишга, оммада муайян кайфиятни уйғотишга, ҳисларни жунбушга келтиришга қодир жанр сифатида намоён этган.

Европа адабиётининг тарихий тараққиёт йўлларига назар солинса, айна ижтимоий муносабатлар кескинлашган даврларда драматургия адабиётдаги пешқадамликни ўз зиммасига олганини кузатиш мумкин.

XX аср бошлари юртимизда ана шундай сиёсий-ижтимоий ҳаётдаги алғов-далғов йиллари бўлди ва айна шу даврда жадидлар театрда қудратли тарғибот воситасини кўриб, миллий театрни шакллантиришда жонбозлик кўрсатдилар. Аввал рус, озарбайжон, татар театр труппалари рус ва Европа драматургияси намуналарини саҳ-

нага қўйган бўлсалар, жадидларнинг саъй-ҳаракатлари билан миллий ҳаёт лавҳаларини намойиш этувчи ва ўзбек ёзувчилари қаламига мансуб драматик асарлар майдонга келди. Жадидлар учун ҳам театр миллатнинг ўзлигини танишга даъват этувчи, жаҳолатни фош этувчи, илгор ғояларни тарғиб этувчи минбар вазифасини ўтай бошлади.¹

«Ривожланаётган қатор ҳодисаларнинг бир қанча умумий қонуниятларга эга эканлиги, бу ҳодисаларнинг табиати муштараклигидан далолатдир».² Бундай муштараклик XVIII асрда Европадаги, XIX аср охири - XX аср бошларида араб, Эрон, Туркия каби мусулмон ўлкаларидаги ва ниҳоят, XX аср бошларида Туркистон ўлкасидаги воқеа-ҳодисаларда кузатилади.

Ижтимоий-сиёсий ҳаётда содир бўлаётган ўзгаришлар тақозоси билан Европада XVIII асрда ва Ўрта Осиё ҳудудида XX аср бошларидаги айрим жараёнларнинг ўхшашлиги Европа маърифатчилик адабиёти билан жадид адабиёти ўртасида типологик ўхшаш жиҳатлар ҳақида гапиришга, у ёки бу яқинликларни аниқлашга ёрдам беради. Аммо типологик ўхшашликлар борлигини инкор этмаган ҳолда айтиш лозимки, масаланинг бошқа қирралари ҳам мавжуд. Зеро, Европа маърифатчилиги ва ўлкамиздаги жадидчилик ҳаракати ўртасидаги муштарак жиҳатлар хусусида гап борар экан, унутмаслик лозимки, Ўрта Осиёда XX аср бошларида таркиб топган шарт-шароитни, сиёсий-ижтимоий вазиятни, халқимиз тарихий тараққиётининг ўзига хослигини ва яна қатор бошқа ҳолатларни ҳисобга олмай туриб, жадидчилик ҳаракати ва адабиётининг моҳият-мазмунини тўғри ёритиш мумкин эмас.

Рус олими Г.Н.Поспелов таъкидлаганидек: «Дунё халқлари ижтимоий-иқтисодий тузумларнинг кетма-кет бир-бирини алмаштириши асносида тарихан ривожланадилар. Бу одамларнинг ижтимоий ҳаётида, уларнинг ижтимоий онгида, хусусан, уларнинг «дунёни мафкуравий идрок этишида» акс этмай иложи йўқ. У эса ўз навбатида бадий ижоднинг асосий манбаи бўлиб хизмат қилади».³ Аммо бу ривожланиш жараёнини турли халқлар турлича ташқи - жугрофий, этник шароитларда бошидан кечирадилар, турлича маданий-маънавий муҳит замирида, турли ҳуқуқий, сиёсий «институтлар», яъни сиёсий тузум шароитида кечирадиларки, бу ўзига хослик ўз навбатида бадий тафаккурнинг ҳам ўзгача мазмунини белгилайди.

¹ Бу ҳақда батафсил қаранг: Ризаев Ш. Жадид драмаси. - Т.: Шарқ, 1997.

² Конрад Н.И. Избранные труды. Литература и театр. - М.: Наука. С. 13.

³ Поспелов Г.А. Стадиальное развитие Европейских литератур. - М., 1988. С. 28.

Олим, сайёҳ, тарихчи, инглиз жосуси, кўп йиллар араб мамлакатларида яшаган Т.Э.Лоуренс ўзининг «Шарқдаги ўзгаришлар» мақоласида Ғарб ва Шарқни қиёс қилиб шундай ёзади: «Техника ривожини биздан юзлаб йиллар мобайнида тиришиб ҳаракат қилишни ва топқир бўлишни талаб қилди. Оврупонинг қиёфаси аста-секин йилдан-йилга ўзгариб борди... Шунда ҳам баъзан, бизнинг назаримизда, тараққиёт ҳаддан ташқари шиддат билан содир бўлаётгандай туюларди... Осиё масаласига келсак, у ўттиз йил мобайнида, битта авлод ҳаёти давомида юккаш эшаклардан «роллсройслар»га, зотдор аргумоқлардан самолётларга ўтди... Масаланинг моддий жиҳати ана шунақа. Биз босиб ўтмоқ учун юзлаб йиллар сарфлаган йўлни Осиё ўттиз йил ичида ўтди».¹

Т.Э.Лоуренснинг фикрлари жадидчилик ҳаракати ва адабиёти моҳиятини очиш масаласининг муҳим бир жиҳатига эътиборни қаратади.

Европа маърифатчилиги ҳақида гап кетганда, XVIII асрда содир бўлган туб ўзгаришларга замин ҳозирлаган Ренессанс даврига мурожаат этиш керак бўлади. Зеро, Европа маърифатчилик ҳаракатининг туб мазмуни антифеодал кураш билан боғлиқ экан, феодал тартибларга қарши юриш, жамиятни инсон табиати ва интилишларига мос тарзда ўзгартиришга интилишлар Европада айна Ренессанс давридан бошланган.

Ташқи олам билан мулоқотнинг кенгайиши, ишлаб чиқаришнинг, савдо-сотикнинг ўсиши, йирик географик кашфиётлар мантиқан инсон омилнинг ўсишига сабаб бўлди. Узоқ Ўрта асрлар мобайнида диний мутаассиблик, феодал табақавийлик остида эзилиб келган инсон руҳи эркинликка интилди. Инсон табиати, табиий интилишлари, эркин ижодкорлик руҳи қайта тиклана бошлади. Теоцентристик қарашлар ўрнини антропоцентристик қарашлар эгаллади, инсон қиммати ва улуғлиги янги нуқтаи назардан талқин этилди. Агар жамиятда содир бўлаётган ўзгаришлар биринчи навбатда инсон тафаккуридаги, дунёқарашдаги, оламни ҳис этишидаги силжишлар билан белгиланадиган бўлса, Европа Ренессанси бошига Аквиналик Томасни қўйиш лозим бўлади. Аквиналик Томас таълимоти (томизм) узоқ мафкуравий кураш жараёнида Ўрта асрларда ҳукмрон бўлган Августин таълимотининг ўрнини эгаллади. 1323 йили, папа Иоанн XXII даврида Аквиналик Томас черков томонидан расман тан олинди. Августиннинг «инсон жисми унинг руҳи учун қафасдир» сўзларида

¹ Лоуренс Г.Э. Шарқдаги ўзгаришлар // Жаҳон адабиёти. 1999. №12. Б. 119.

Ўзақ ифодасини топган ақидаси ўрнига Томаснинг «инсон фақатгина руҳ эмас, балки руҳ ва жисмдан ташкил топган»лиги ҳақидаги таълимоти эгаллади. Европа Ренессансининг улкан ютуғи, кейинги тараққиёт йўлларини белгилаб берган инсон иродасининг эрки ва рационализмига айни Аквиналик Томас тамал тошини қўйди ва ренессансона гуманизм гоёси мазмун-моҳияти инсон эркини бўғувчи черков ақидаларига қарши кураш бўлган Реформация ҳаракатига, XVII асрда кечган жараёнларга, ниҳоят XVIII аср Маърифатчилик ҳаракатига замин ҳозирлади, десак янглишмаймиз. Аквиналик Томас таълимотига таянган Данте «ўзининг шахс фалсафаси билан нафақат Ренессанс, балки бутун янги даврнинг фалсафий антропологиясига асос солди», «инсонни оламда ва оламни инсонда кашф этди».¹

Бошқа сўзлар билан айтганда, Европада антифеодал ҳаракат Ренессанс давридан бошланди ва баъзан сусайиб, баъзан фаоллашиб, ўзининг юксак чўққисига XVIII асрда чиқди. Энг муҳими, бу ҳаракат узлуксиз жараён сифатида намоён бўлди.

Шарқ, хусусан, Марказий Осиё ҳудудида XIX аср охири - XX аср бошларида кечган жараёнларда бундай узвийлик кузатилмайди.

Маълумки, ўлкамиз X-XV асрларда буюк юксалиш даврини (Бертельс таъбири билан «Шарқ Ренессанси»ни) бошидан кечирди.

Муҳаммад Алайҳиссаломнинг вафотидан сўнг Осиё ва Европанинг кўплаб мамлакатлари ислом дини байроғи остида босиб олинди. Марказий Осиёда ислом қобигида намоён бўлган тенгсизлик, жабр-зулм, адолатсизликка қарши норозиликнинг бир шакли сифатида тасаввуф таълимоти вужудга келди. Маълум маънода тасаввуфда исломдаги инсонпарварлик ва адолатпарварлик гоёлари билан боғлиқ анъаналарни тиклашга қаратилган ислоҳотчилик белгиларини кўриш мумкин.

Тасаввуф «ўзининг асосий моҳияти жиҳатдан диний эътиқод ва иймонни дунёвий муаммолар билан боғлаш»² билан алоқадор экан, уни Аквиналик Томаснинг таълимоти билан туташ жиҳатларини кўриш мумкин. Хусусан, тасаввуф фалсафасига кўра, инсонда икки қарама-қарши асос - жисм ва руҳ жамланган. Жисм руҳнинг макони ва воситасидир.³ Хожа Аҳмад Яссавийнинг барча масалалардан инсоннинг ўзлигини билишини, устун қўйиши, «Валийтарош» Шайх Нажмиддин Кубронинг «Олами кабир» ва «Олами сагир» муноса-

¹ Бу ҳақда қаранг: Карпушин В.А. Некоторые аспекты философской концепции личности у Данте.// Дантовские чтения. 1968. М.: Наука. 1968. С. 134-135.

² Жўраев У, Саиджонов Й. Дунё динлари тарихи. - Т.: Шарқ. 1998. Б. 145.

³ Бу ҳақда қаранг: Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб. - Т.: Ёзувчи. 1996. Б. 41-42.

батлари борасидаги фикрлари, инсоннинг зоҳирий ва ботиний интилишларини мувофиқлаштиришга қаратилган жавонмардлик гоёси, ¹ Баҳоуддин Нақшбанд таълимотининг ўзак моҳиятини ифода этган «даст ба қору дил ба ёр!» шиори инсоннинг зоҳирий ва ботиний интилишларини уйғунлаштиришга хизмат қилди ва Шарқдаги Буюк юксалишга замин ҳозирлади.

Ҳар икки ҳолатда ҳам (Европадаги Ренессанс ва Марказий Осиёдаги Буюк юксалиш) илоҳий ва инсоний омиллар мувозанатга келтирилиши улкан зафарларни қучишга шароит яратди.

Аммо кейинги даврларда Ғарб ва Шарқ бошқа-бошқа йўлдан борди. Ғарбда диннинг инсон ҳаётидаги ўрни тобора сусайиб борди, Онг, Тафаккур, рационалистик қарашлар етакчилиқни ўз зиммасига олди. Рус олимаси Р.Гальцева асосли равишда таъкидлаганидек: «... инсон руҳининг насронийлик қўйган талаб - вазифасининг меваси ўлароқ эркинликка чиқиши, кейинчалик (Ренессанс давридан сўнг-С.У.) Уйғониш даври эришган Илоҳий ва Инсоний асослар ўртасидаги самарадор мувозанат нуқтасидан ўтди. Инсоннинг ижодкорлик руҳи христиан гуманизми босқичини босиб ўтиб, аста-секин Илоҳият билан алоқасини йўқотиб борди ва ўз қобилигига ўралган антропоцентризмга келди».² Табиий фанларнинг раванқи, техника тараққиёти материалистик қарашларнинг устуворлигига олиб келди. Реформация ҳаракати гарчи черков доирасида кечган бўлса-да, аслида «виждон эътиқоди»ни, инсон эркини бўғувчи черков ақидаларидан ҳимоя қилишга отланди. Унинг ортида эса ижтимоий ҳаёт ва шахс фаолиятининг эркинлиги учун кураш ётган эди. Реформация тафаккурнинг дунёвийлик томон йўл олиши учун шароит яратди.

Уйғониш ҳаракати ва унга ёрдамга ошиққан Реформация таълим-тарбия, илм-фан, санъатни черков қарамоғидан чиқарди. Сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ҳаёт дин таъсиридан халос бўлди. XVI аср охири ва XVII асрда ялпи тус олган дунёвийлашув жараёнини тизгинлашга, зил кетган черков мавқеини, католик динининг ақидавий пойдеворини тиклашга қаратилган контрреформация тўхтага олмади.

Ғарчи тасаввуф, Н.Комилов ибораси билан айтганда, «мафкуравий демократия»га изн берган, илм-фан, санъат ва адабиётнинг

¹ Қаранг: Саидов У. Некоторые аспекты гуманистической концепции человека Наджмиддина Кубра. // Сборник статей конференции посвященной шейху Наджмиддина Кубра. - Ашгабат. 2001. С. 140-145.

² Гальцева Р. Философские идеи «Серебряного века» // Серия. Культурология XX век. Центр гуманитарных научно-информационных исследований. ИНИОН РАН. - М., 1998. III (7). С. 112-113.

равнақи учун йўл очган бўлса-да, тасаввуфни лўнда қилиб илоҳий муҳаббат ҳақидаги илм дейиш мумкин».¹ Маърифат тасаввуф аҳли учун руҳий ҳодиса ва жавонмардлик, яъни ўзгаларнинг ҳожатини чиқариш, муҳтожларга ёрдам кўрсатиш, бир сўз билан айтганда, эл қайғусида яшаш гоёси унинг ўзагини ташкил этса-да, тасаввуф аҳли ўзларини халойиқ («авом»)дан фарқ қилувчи танланган («хос») кишилар деб ҳисоблаганлар. Жумладан, Жунайд Бағдодий ўз фикрларини ошкора элга айтиш, тасаввуф моҳиятини, ҳикматларини оммалаштиришни хавфли деб ҳисоблаган.² Нажмиддин Кубронинг: «Ҳолима вой эл каби севсам гар мен, гар мен каби севса, ҳолига вой элнинг»³ - сатрлари суфийлар ўзларини Аллоҳнинг хос бандалари ҳисоблаб, халқдан ажратишларини тасдиқлайди.

Тасаввуф ва ундаги Марказий Осиё ҳудудида кенг тарқалган Баҳоуддин Нақшбанд тариқати пайғамбар суннати, шариат ақоиди билан мустаҳкам боғлиқ. «Ҳазрати Нақшбанд ўз сулукининг асосий қоидаларини баён этар эканлар, биринчи галда, суннат ва ҳадис йўлига содиқ қолишни қатъий кўрсатиб ўтадилар».⁴

Дунёпарастликнинг қораланиши, узлатга чекиниш гоёси, суннат ва шариатга амал қилиш, пир-муридлик (устоз-шоғирдлик) муносабатларининг кучлилиги, бир томондан, тараққиётни тушовлайдиган анъаналарнинг кучлилигидан далолат берса, иккинчи томондан, ижтимоий-сиёсий ҳаётда диннинг нуфузи баланд бўлганлигини кўрсатади.

Шарқ (Марказий Осиё)даги X-XV асрлардаги юксалишдан сўнг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаётдаги турғунлик ва инқироз кўп жиҳатдан айни шу ҳолат билан белгиланади.

XIX аср иккинчи ярмида Шарқ мамлакатларининг ривожланган Фарб билан тўқнашувидан сўнг уларнинг иқтисодий қолоқлиги аён бўлди ва неча асрлик турғунликдан сўнг тараққиёт сари юз тутди. «Икки цивилизация макони - Фарб ва Шарқдаги иқтисодий ва техно-логик тараққиёт суръатларидаги тафовут кейинги тарихий босқичда уни бартараф этиш заруриятини уйғотди».⁵

Дунёда янги тартибларни ўрнатишга ҳаракат қилган Фарбий Европа давлатлари Шарқни эгаллашга интилишлари оқибатида ол-

¹ Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб. - Т., 1996. Б. 48-49.

² Бу ҳақда қаранг: Ўша манба. Б. 50-60.

³ Шайх Нажмиддин Кубро. Ҷамолинг менга бас. - Т., 1994. Б.48.

⁴ Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб. - Т., 1996. Б. 92.

⁵ Прилуцкий Е.А. Запад и Восток в философских и теоретических концепциях джадидов.// Жади́дчи́лик: ислохот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Даврий тўплам № 1. - Т., 1999. Б. 55.

динма-кетин араб мамлакатлари, Туркия, Эрон, Хиндистон, Марказий Осиё давлатлари мустамлака ўлкаларга, ёхуд иқтисодий қарам давлатларга айланди. Бунга жавобан бу ўлкаларда босқинчиларга қарши кураш бошланди. Миллий мустақиллик учун кураш, тараққиёт учун кураш билан уйғунлашиб кетди. Европанинг техника, маданият, маърифат соҳаларидаги ютуқлари, Европа ижтимоий ҳаёти, сиёсий тартиблари билан бевосита ёки бавосита таниш бўлган зиёлилар ўз ватанларининг истиқболли ҳақида қайғуриб, ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маданий ислохотларни амалга ошириш, илғор Европа илм-фани ютуқларини ўзлаштириш заруриятини ҳис қилдилар. Шарқдаги XIX аср охири - XX аср бошларида кенг қулоқ ёзган, антифеодал мазмунга эга бўлган ислохотчилик ҳаракатлари, Европадаги маърифатчилик давридан анча кеч бошланди. Шунинг учун Европа қарийб 4-5 аср давомида кечирган руҳий изланишлар жараёни бу ҳудудларда қисқа вақт ичида ва босқичма-босқич эмас, бир пайтнинг ўзида намоён бўлди. Арабларда мазкур ҳаракат Ан-Наҳда («уйғониш», «тикланиш», «юксалиш») номини олиши, XX аср бошларида юртимизда кечган жараёнларга нисбатан «Миллий уйғониш ҳаракати» истилоҳининг қўлланишида маълум бир маъно бор. «Жадид» - «янги» иборасининг қўлланишининг ўзида ҳам «эски», ўрта асрчилик қоқоқлиги» билан зидланиш маъноси яширинган.

Европада кечган Ренессанс ҳаракати инсон руҳини, ақлу заковатини кишанлардан халос этиш, унинг ўз яратувчилик қудратига, руҳий ва ақлий салоҳиятига ишонч туйғусини уйғотишга хизмат қилди ва XVIII асрдаги эски тартибларга қарши ҳал қилувчи кураш учун замин ҳозирлади. Айни Ренессанс даврида таълим тизими черков қарамогидан чиқарилди, дунёвий йўналиш олди, динни замон талабларига мослаштиришга, ислоҳ (Реформация) қилишга эришилди ва ҳ.к. Шарқдаги миллий уйғониш тусини олган ҳаракатда ҳам таълим-тарбияни дунёвийлик томон буриш, фақат диний таълим берувчи эски мактаблар ўрнига «янги усул» мактабларини очишга катта аҳамият берилди.

Албатта, Европа маърифатчилари ҳам, юқорида таъкидлаганимиздек, таълим-тарбия масаласига алоҳида эътиборларини қаратган. Аммо педагогика масалалари айни Ренессанс даврида энг долзарб масалага айланган эди. Зеро, янги маданиятнинг шаклланиши, уни тушунишга қодир бўлган инсонни тарбиялашни талаб этар эди. Италиялик Леонардо Бруни, Вержеро, Дечембрио, Гваринилар ўз асарларида янги принципларни назарий жиҳатдан асослашга ва

амалда уларни қўллашга ҳаракат қиладилар. Таълим-тарбия масаласи Франсуа Рабле («Гаргантюа ва Пантагрюэль»), Томас Мор («Утопия») каби ёзувчиларнинг ижодида етакчи ўрин эгаллади. Ниҳоят, бу давр Эразм Роттердамский, Ян Амос Каменский каби педагог олимларни етиштирди.

Миллатларнинг ўзлигини англаш жараёнининг бошланиши ҳам Европадаги Ренессанс даврининг энг катта ютуқларидан бири бўлди. Шарқда «миллат», «миллият», «миллатчилик» (ижобий маънода), «миллий давлат барпо этиш» гоёларига ижтимоий-сиёсий ҳаётни қайта-қуриш маъносига XIX аср охири - XX аср бошларида вужудга келган шароит тақозоси билан катта эътибор қаратилди. Динни замон талабларига мослаш, инсон эркини бўғувчи ақидаларига қарши кураш маъносидаги диний ислохотчилик ҳам жадидчиликнинг (Яқин ва Ўрта Шарқ ҳудудларидаги ҳаракатларнинг ҳам) йўналишларидан бирини ташкил этди.¹

Масаланинг яна бир жиҳати мавжуд. Жадидчилик ҳаракати ва адабиёти масалаларини тадқиқ этган олимлар (Б.Қосимов, У.Долимов, Ш.Ризаев, Н.Қаримов, Б.Назаров, Д.Қурононов, И.Балдауф, Е.А.Прилуцкий, Д.А.Алимова ва бошқалар) Европа гоёлари, маданияти, санъати ва адабиётининг жадидлар таъсири хусусида айрим мулоҳазаларни билдирганлар. Жадидларнинг Ғарб ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаётига доир фикрларини, олимларнинг бу борадаги тадқиқот натижаларини умумлаштириб, айтиш лозимки, жадидчилик гоёлари Ренессанс давридан тортиб то XX асрнинг бошларигача бўлган Европа тафаккуридан қувват олди. Жадидларнинг XIX аср охири - XX аср бошларида Ғарбда кенг тарқалган фалсафий таълимотлар, янгича дунёқараш, янги ҳаёт тажрибаси замирида шаклланган санъат ва адабиётдаги йўналишлар билан танишуви жадид адабиётида ва жадидларнинг адабий-эстетик қарашларида ўз ифодасини топган. Жадид адабиётида Европадаги реализм, романтизм, сентементализм, символизм, ҳатто декаданс адабиётларининг таъсири ва аломатларини кўрган олимларнинг айрим фикрлари маълум мулоҳаза ва эътирозларни уйғотса-да, умуман олганда, бундай таъсирни инкор этиб бўлмайди.

Туркистон ўлкасининг Ғарб ўрнатган тартиблар асосида ривожланаётган жаҳон тараққиёти йўлига анча кеч чиққанлиги эвазига жадид зиёлилар Европа тараққиётидаги ютуқ ва камчиликларни

¹ Бу ҳақда қаранг: Делану Ж. Некоторые аспекты возрождения ислама в России. Мусульманский реформизм в арабоязычных странах.(1800-1940)// Ислам в татарском мире: История и современность. - Казань, 1997. Б. 159-168.

тахлил этишлари, Ғарб цивилизациясининг неъматларидан маҳаллий шароитга мувофиқ тарзда фойдаланиш, салбий жиҳатларидан асраниш учун имконият туғилди. Бошқа сўзлар билан айтганда, жадидчилик ғоялари Ғарб маърифатчилигига хос бўлган, рус олими Г.П.Флоровский таъбири билан айтганда, «инсон тафаккурининг доимий ва туганмас ихтиёри бўлган унинг улуғ, аммо заҳарли қувват берган салбий кутби бўлмиш утопик хомхаёл»дан¹ ҳоли бўлган изланишлардан озуқа олди.

Ғарбда инсон иродасининг эркинликка чиқиши, рационалистик тафаккурнинг ғалабаси ортидан келган табиий фан ютуқлари ва техник тараққиёт диний эътиқоднинг қимматини сусайтирган бўлса, мусулмон Шарқда ислом дини ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи моҳиятини йўқотмади.

Албатта, ишнинг олдинги фаслида кўрганимиздек, Шарқ ислом динида Ғарб экспансиясидан ҳимояланиш, ўзлигини сақлаб қолиш ва охир-оқибат мустақилликка эришиши воситасини кўрди. Лекин масаланинг туб негизига назар солинса, жадид зиёлилар исломда ўз халқларининг маънавий қувватини кўрганлар, исломий ахлоқ Ғарб цивилизациясига хос иллатларнинг кириб келишига тўсиқ бўлишига ишонганлар ва дин, диний эътиқод жамият ҳаётининг ажралмас қисми эканлигини тушунганлар. Албатта, жадидлар ижодида мутаассиб диний уламолар, сохта эшонларни танқид қилувчи, уларнинг кирдикорларини фош этувчи асарлар, салмоқли ўрин эгаллайди. Татар ва ўзбек жадидлари орасида диний мутаассибликка, тасаввуф ва эшонларга ўта салбий муносабат билдирганлар ҳам бор эди. Масалан, Заки Волидий Тўғон ўз «Хотиралар»ида ҳеч қачон тасаввуфни ёқтирмаганлигини, шайхларни иккиюзламачи деб билиб, улардан нафратланганлигини ёзади.² Муса Бағиев «Буюк мавзуларда уфақ фикрлар» асарида тасаввуф, эшон ва шайхлар ҳақида янада кескинроқ фикрларни айтади. Абдурауф Фитрат ҳам «Ҳиндистонда бир фаранги ила бухороли бир мударриснинг бир неча масалалар ҳам усули жадида хусусида қилғон мунозараси» асарида фирибгар ҳожиларнинг Баҳоуддин Нақшбанд мақбарасига зиёрат қилиб келган кишиларни алдашларини бутун тафсилотлари билан тасвирлайди. Диний мутаассибликнинг аёвсиз душмани бўлган Фитрат қарашларида айрим олимлар, хусусан, немис олими Ингеборд Балдауф атеистик ғояларни кўрадилар. Аммо Б.Қосимов тўғри таъкидлагани-

¹ Флоровский Г.П. Метафизические предпосылки утопизма.// Вопросы философии. 1990. №10. С. 85.

² Қаранг: Аҳмад Закий Валидий Тўғон. Хотиралар. - Стамбул. 1969. Б. 36.

дек, «адибнинг ҳаёти ҳам, фаолияти ҳам бундай дейишга имкон бермайди».¹ Хусусан, Фитратнинг: «Дин бу Оллоҳнинг ҳукми бўлиб, ўз тобеинларини Саодат йўлига бошлайди, бу эса «гояи ҳаёт», «самараи зиндағони» бўлиб ҳисобланади», – деган сўзлари унинг исломда халқимиз ҳаётининг маънавий қувватини кўрганлигидан далолат беради. С.Муфтизоданинг чинакам тараққиётни дин ва шариатдан ажралмаслиги ва тараққийпарвар жамият диний арбоблар ва халқдан иборат бўлмоғи ҳақидаги фикрлари² ёки «Ақл ва унинг тарбияси» мақоласида³ ақл ва эътиқод(имон)нинг бир-биридан ажралмаслиги ҳақидаги мулоҳазалари жадидларнинг диний амал (уламолар фаолияти, расм-русум ва ҳ.к.) билан Марказий Осиё тамаддунини шакллантирган маданий омил сифатидаги исломни фарқлаганлар ва динсиз, эътиқодсиз, имонсиз жамиятнинг равнақини тасаввур эга олмаганлар. Тадқиқотчи Е.А.Прилуцкийнинг: «Жадидлар жамиятнинг сифат жиҳатдан янги ҳолатга ўтишини нафақат замонавий илм ютуқларини ва ижтимоий, сиёсий ҳаётдаги янгиликларни ўзлаштириш, балки тараққиётга ва, демак, илм-фаннинг равнақига хизмат қилувчи исломдаги ақлий принципларни тиклаш билан боғланганлар»,⁴ – деган фикри чуқур асосга эга. Бунинг ёрқин тасдиғи сифатида Ҳожи Муиннинг «Эски мактаб, янги мактаб» драмасидаги Комилбойнинг айтган сўзларини келтириш мумкин: «Замон илм ва ҳунар замонидур. Ушбу замонда ўзга миллатларга асир бўлмай, роҳат билан яшамок учун замонавий илм ва ҳунарларни билмоқ лозимдур. Аммо илмсиз миллат мунда фазилатлардан маҳрум бўлуб, бошқаларга асир, оёқ ости бўлмоқдан бошқа чора топмай, охири жонидан азиз бўлган динидан ҳам ажралиб қолур».⁵

Инсон ва «инсон табиати» масаласи, аввал айтиб ўтганимиздек, Европа маърифатчиларининг диққат марказида турган. «Табиий одам» гоёсига таянган маърифатчилар диннинг инсон ҳаётига аралашувига қарши курашар эканлар, инсон азалдан гуноҳ ва иллатларга ботганлиги ҳақидаги черков ақидасига қарши ўларок, инсоннинг табиатан софлиги, эзгуликка мойиллиги тўғрисидаги фикрни илгари сурадилар. Туғилишида руҳан гўзал бўлган инсоннинг кейинги шаклланиши

¹ Қосимов Б. Маслақдошлар. – Т.: Маънавият. 1994. Б. 127.

² Қаранг: Нажот. 1917, 6 май.

³ Қаранг: Ҳуррият. 1917, 31 октябрь.

⁴ Жадидчилик. Ислохот, янгилаш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. (Туркистон ва Бухоро жадидчилиги тарихига янги чизгилар). Даврий тўплам N 31. – Т.: Университет. 1999. Б. 67.

⁵ Ризаев Ш. Жадид драмаси. – Т.: Шарқ. 1997. Б. 260.

тарбия, яшаган муҳитига боғлиқ. Бироқ антропоцентристик қарашлар замирида инсоннинг ўз шахсий бахти учун кураши ва унинг жамият билан муносабати масаласида маърифатчилар фикри маълум бир зиддиятга учрайди. Уларнинг наздида фақат гўзаллик, эзгулик туйғуси инсоннинг шахсий манфаатлари билан жамият манфаатларини уйғунлаштиришга ёрдам беради. Ана шу заминда, уларнинг «ҳар томонлама ривожланган шахс» гоёси ҳаёт, тарих мантиғига зид келади. Зеро, дахлсиз шахс билан эл, юрт манфаати ҳақида қайғурган фуқаро қутбий тушунчалар бўлиб, уларни бевосита уйғунлаштириш мумкин эмас эди.

Инсон тарбияси, «юртпарвар», «миллатпарвар» шахс тарбияси, комил инсон гоёси жадидларнинг ҳам диққат марказида турган эди. Кўпчилик иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан заифлашган Шарқ мамлакатлари сингари Волгабўйи, Кавказ, Сибирь ва Туркистоннинг мусулмон аҳолиси мустамлака шароитига тушиб қолди. Жамиятни янгилашга қаратилган ҳаракат миллий озодлик учун кураш билан уйғунлашди. Россия жадидлари ичида таълим-тарбия тизимини ислоҳ қилишга биринчи бўлиб киришган Исмоил Гаспрали 1881 йили «Рус мусулмонлиги» номли китобини нашр эттирди. Россия мусулмонларининг аянчли аҳволини таҳлил этган Гаспрали мазкур асарида таълим-тарбия ҳақида ўз хулосаларини берадики, уларга таянган М.Бехбудий, А.Авлоний, Ибрат, Фитрат, Чўлпон, Мунаввар Қори ва бошқа ўзбек жадидлари ҳам янги усулдаги мактабларни очадилар.

Жадидлар олдида анчайин мураккаб вазифа турган эди. Яъни, бир томондан, ислом асослари ва шариат аҳкомларидан ўзга билимларни бермай қўйган эски мактаб ва мадраса таълими тизимини тубдан ислоҳ қилиш ва янги замонавий билимлардан сабоқ берувчи ўқитишнинг янги усулларини жорий этиш. Иккинчи томондан, қолоқ, тараққиётга ғов бўлган урф-одат, бидъат-хурофотлардан қутилиш ва мутаассиб гуруҳларнинг қаршилигини енгиш. Учинчидан, тарихий хотирани, муқаддас эътиқодни сақлаган ҳолда, Ғарб илм-фани ютуқларидан фойдаланиш. Бошқа сўзлар билан айтганда, жадидлар наздидаги комил инсон - янги замонавий билимларга эга бўлган, тараққийпарвар ва шу билан бирга иймонини сақлаган, миллатпарвар инсон. Абдулла Авлонийнинг, Мунаввар Қорининг педагогик дастурларида, Чўлпон, Фитрат асарларининг қаҳрамонларида ана шундай миллат вакилларини тарбиялаб вояга етказиш назарда тутилган. М. Бехбудий, Фитрат, Чўлпон, Ҳожи Муъин қаҳрамонлари ўзларида шундай сифатларни мужассам этганлар.

Хуллас, мазкур бобга яқун ясаб, айтиш мумкинки, XVIII асрда Фарбий Европа ҳудудида, XIX аср иккинчи ярми - XX аср бошларида Яқин ва Ўрта Шарқ минтақаларида ва XX аср бошларида Туркистон ўлкасида юзага келган тарихий шароит ҳамда ҳал этилиши лозим бўлган сиёсий-ижтимоий муаммолар ўртасида маълум ўхшашликлар мавжуд. Аввало, бу ўз умрини яшаб бўлган, тараққиётга тўсқинлик қилаётган ижтимоий муносабатларни тубдан ислоҳ қилиш зарурати билан боғлиқ эди.

Ижтимоий-сиёсий воқелик, ўз навбатида, адабиёт ва санъат олдига бўлакча вазифаларни юклади. Шу тариқа ҳаёт тақозоси билан адабиёт, санъат мазкур ўлкаларда жамиятни ислоҳ қилиш, илғор ғояларни тарғиб этиш, янги инсонни тарбиялашнинг қудратли воситасига айланди. Европа адабиёти ҳам, ўзбек адабиёти ҳам ўзгача руҳ, янги адабий жанрлар билан бойиди, реал ҳаёт муаммоларига яқинлашди.

Жамият ҳаётида жиддий ўзгаришлар шароитида ижод қилган Европа маърифатчилари ҳам, Шарқ ўлкаларидаги ислоҳотчилар ҳам, Туркистон жадидлари ҳам таълим-тарбия масалаларига алоҳида эътибор қаратдилар ва бунда адабиёт муҳим воситага айланди.

Юксак ғоявийлик, сиёсий тенденциозлик, оммабоплик, ҳозир-жавоблик, дидактизм Европа маърифатчилиги адабиётининг асосий белгиларига айланди.

Жадид адабиёти ҳам айни шу хусусиятларни касб этди. Хусусан, Чўлпоннинг «тўб-тўғри айтган»дан, «адабиёт билан айтиш» ҳақида гапирар экан, адабиётнинг бош вазифаси ғояни узатишда эканлигини таъкидлайди.

Европа адабиётида фалсафий, публицистик, бадиий жанрлар ўртасидаги чегара йўқолди ва, бир томондан, бадиий адабиётга фалсафий фикрлар сингдирилган бўлса, иккинчи томондан, фалсафий асарлар бадиий шакл касб этади.

Миллий уйғониш даври адабиётида ҳам бадиий асарларга турли фалсафий, сиёсий масалалар бўйича мулоҳазалар киритилганини ҳамда мумтоз адабиётимизда ўхшаши бўлмаган бадиий шакл берилган фалсафий асарлар, публицистик руҳдаги бадиий асарларни кўриш мумкин.

Европа маърифатчилиги ва жадид адабиёти бу каби типологик ўхшашликлар, уларнинг ўзига хос жиҳатларини инкор этмайди, албатта.

Хусусан, Европа маърифатчиларининг ғоялари моддийчилик қарашларида ўз таянчини топди. Ва аксарият ҳолларда улар дин

(черков) инсон эркини бўғувчи кишан сифатида талқин этдилар. Мустамлакачилик истибдодидан қутулиш чораларини излаган жадиждлар учун эса дин (исломий эътиқод) ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи моҳиятини йўқотмади. Аксинча, улар исломда халқнинг маънавий қувватини кўрдилар.

Гедонистик қарашлар асосида шаклланган Ғарбдаги «табиий одам» ғоясидан фарқли ўлароқ жадиждлар учун инсон комиллигининг белгилари ичида миллатпарварлик, юртпарварлик, имон-эътиқод олд қатордан ўрин олди.

Жадиждчиларнинг комил инсон ғоясида тасаввуф ғоялари билан давр талаби ва миллий заминга мослаштирилган Ғарбдаги ҳар томонлама етук шахс ғояларининг ўзига хос омухтасини кўриш мумкин.

И.Боб. Жадид адабиётда баркамол инсон концепцияси ва Европа маърифатчилигида «табиий одам» гоёси.

1. Европа маърифатчилигида «табиий одам» гоёси ва жадидлар қарашларида «баркамол инсон» тарбияси масаласи

Жамият тараққиётининг муҳим асосини инсон омили ташкил этади. Таълим-тарбия эса инсонни шакллантиришнинг асосий воситасидир. Инсоният тарихига назар ташланса, таълим-тарбия масалалари, айниқса, ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги туб ўзгаришлар даврида етакчи ўринга чиқади. Хусусан, Европа тарихида Маърифатчилик даври ана шундай туб ўзгаришлар, немис файласуфи Кант таъбири билан айтганда, «балогат ёшига ўтиш даври» бўлдики, янги инсонни тарбиялаб вояга етказиш маърифатчилар учун марказий масалага айланди. «Янги маданиятни яратаётган одамлар учун бу маданиятни инсон томонидан ёшликдан ўзлаштирилишига имкон берувчи воситалар билан қуроллантириш муҳим аҳамият касб этди».¹

Тараққиёт бошида таълим, мактаб турганлиги жадид зиёлиларимиз учун ҳам ортиқча исботни талаб этмаган ҳақиқат эди. XX аср бошлари Туркистон ўлкасидаги фикрий жараёнларнинг ўзига хос акси бўлган «Ойина» журналининг 1914 йил 38-сонида босилиб чиққан бухоролик Ниёзий Ражабзоданинг «Ибтидоий мактабларимизнинг тартибсизлиги ёхуд тараққийнинг йўли» мақоласида айтган қуйидаги фикри жадидларнинг умумий қарашларини акс эттирган десак янглишмаймиз: «Дунёда мавжуд миллатлар тараққийни ибтидоий мактабдан бошларлар. Ҳақиқатдан, тараққий ва таоло учун биринчи йўл ва асос мактабдур. Мактаб ислоҳ қилинса, умум ишлар ислоҳ ва тартибга кирди, деб бўладур. Чунки камроқ бўлса ҳам ислоҳ қилинган мактабдан чиққан болалар ислоҳпарвар бўладурлар»² (таъкид бизники - С.У.).

Юртимиздаги XIX аср охири - XX аср бошларида ҳукм сурган маънавий инқироз ва бунинг оқибати ўларок Туркистоннинг Россия мустамлакасига айлантирилганлиги жадид зиёлиларни бу ҳолатдан чиқиш чорасини таълим-тарбия ишларини яхшилаш, ахлоқни юксалтиришда кўришга ундаган. Адабиёт ҳам ана шу етакчи вазифани уҳда этишга сафарбар этилди.

¹ История французской литературы. Т. 1. - М.-Л.: Из-во АН СССР. 1946. С. 252.

² Ойина (1914-1915). - Т.: Академия. 2001. Б. 3.

«Мўътадил аксилевропацентизм жадидларни умуминсоний қадриятларга ёндошувларини осонлаштирган. Улар ўзларини, ўз маданиятларини, жонажон ўлкалари ва унинг тарихини жаҳон цивилизациясининг бир қисми сифатида идрок этганлар... Жадидларнинг кредоси: Фарб ва Шарқ тенглик асосида умуминсоний тилда гаплашсалар бир-бирига мувофиқ келадилар»,¹ - деб ёзади Е.А.Прилуцкий. Дарҳақиқат, Европа цивилизациясининг салбий таъсири ва иллатларини танқид этган ҳолда, Европа маданияти билан кенг танишиш жадидларнинг асосий мақсадларидан бири бўлган.

Хусусан, Музаффарзода алоҳида олинган ҳар бир миллатнинг тараққиёти ўзга халқларнинг илм-фан, маданиятдаги ютуқларидан фойдаланиш асносида кечиши ҳақида гапиради ва бу фикр аксарият жадид зиёлиларининг қарашларига ҳамоҳангдир.

«Маданият тўлқинлари» мақоласида тараққиёт ва «турмушда таназзул дунёсига юзланган» юртининг аянчли аҳволи ҳақида ёзган Абдулла Авлоний бунинг сабабини илмсизлик, тарбиясизликда кўради, қутулиш чорасини излаб, Европа томон юзланади. «Овруполилар ҳозирги йигирманчи асргача маданият тўлқинлари ичра яшадилар ва бу чолишқон овруполилар маданият тўлқинларидан кўрқмадилар, қочмадилар, ҳаракат қилдилар, асбоб ва машиналар ҳозирладилар. Ва бу маданият тўлқинларини ўзлариға асиру мусаххар қилуб олдилар... На ерга борсалар, маданият галаба қилиб, инқироз дунёсига кузатиб юборди. Мана шу жумладан, ярим-ёрти ваҳшатда яшаш Ўрта Осиёга, Туркистонимизга Русия ҳукумати ила баробар маданият сувлари келиб кирди. Ҳозир ярим асрдурки, маданият бизни орқамиздан қувиюр. Биз қирдан-қирга қочурмиз, қарашимизда маишат машаққатлари чиқуб ҳужум қилуб, ўнгимиздан билимсизлик ва жаҳолат келуб, жонларимизни сиқур, сўнгимиздан муерифлик, фақирлик ва бидъатлар чиқуб йўлимизни тўсур. Дангасалик, ялқовлик, ишсизлик устимиздан босуб бўлмак истарар.»² Хўш, бундай аҳволдан қутулишнинг чораси борми? А.Авлоний: «фақат бир чораси бордурки, маданиятни (Европа маданияти назарда тутилган - С.У.) қабул қилмак ва маданиятга киришмакдир».³ Бутун Россиядаги мусулмон жадидлари ўзининг устози деб билган қримлик Исмоил Гаспирли миллатнинг келажагини белгилайдиган комил

¹ Прилуцкий Е.А. Запад и Восток в философских и теоретических концепциях джаидов. // Жадидчилик: ислоҳот, янгиланиш, мустикаллик ва тараққиёт учун кураш. Даврий тўплам №1.- Т., 1999. Б. 67.

² Авлоний А. Тинланган асарлар. - Т.: Маънавият. 1998. Б. 218-219.

³ Ўша ерда. Б. 219.

инсонни тарбия этишда Европа таълим тизими ва усулларидан фойдаланганлиги маълум.¹

Таълим-тарбия принциплари, табиийки, инсон, унинг моҳияти, жамиятдаги тутган ўрни каби масалаларни ўз ичига олган дунёқараш заминида шаклланади. Ғарб ва Шарқнинг мулоқотга кириши, Ғарб дунёқарашининг, ғарбона инсон фалсафасининг Шарқда аста-секин ёйилишига сабаб бўлди. Ғарб фалсафасига нисбатан салбий ёки ижобий муносабатидан қатъий назар, жаҳидлар Ғарбдаги инсон масаласининг талқинлари билан таниш бўлганлар. Масалан, Маҳмуд-хўжа Беҳбудийнинг Кант, Гегель, Мах, Ницше ва бошқа файласуфларнинг таълимотлари билан, А.Фитратнинг Ғарб илм-фани ютуқлари, хусусан, Ч.Дарвин назарияси билан жиддий қизиққанлиги маълум. Жаҳидларнинг аксарияти рус ва бошқа Ғарб тилларини билганлиги, Европа мамлакатларига сафарлари, рус ва ғарб адабиётларидан кўплаб намуналарнинг ўзбек тилига таржима қилиниши ҳам бетаъсир ўтмаган, албатта.

Тараққиёт йўлига ров бўлган мутаассиб уламо ва маҳаллий ҳукмдорларнинг ҳаракатлари, жамиятни ортга тортаётган хурофот жаҳидларни Европа тажрибаси томон юзлантирди. И.Гаспирли, М.Беҳбудий, А.Шакуррий, Мунаввар Қори, А.Авлоний ва бошқа ўзбек ва татар зиёлиларининг таълим-тарбия дастурлари заминида Европада Уйғониш давридан бошлаб изчиллик билан жорий этилиб келган аниқ тажриба асосида оламни билиш усуллари ётган эди. Хусусан, Абдулла Авлоний «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асарида инсон ахлоқи хусусида фикр юритар экан, исломий ахлоқ, Қуръон, ҳадис ва мутасаввиф алломалар фикрларига таянса-да, инсон ахлоқининг амалий жиҳатларига кўпроқ диққатини қаратади, инсон хулқларини ҳам шахсий ички ахлоқ, ҳам жамият, одамлар билан муносабат меъёри сифатида талқин этади. Ҳаётнинг, инсон ва жамият муаммоларининг рационалистик талқини Европа рационализи билан А.Авлоний қарашлари ўртасида маълум уйғун жиҳатларни ахтаришга ундайди.

Европа маърифатчилари схоластика, диний ақидапарастликка қарши аёвсиз кураш олиб бордилар. Улар фалсафа ва илмни ҳаёт билан, назарияни амалиёт билан боғлашга интилдилар. Мақсад эса битта – инсон тафаккурини кишанлардан озод қилиш, инсоннинг табиий интилишларини ҳимоя қилиш, инсоннинг ўз бахти учун

¹ Бу ҳақда қаранг: Дўстқораев Б. Жаҳидларнинг педагогик қарашлари. // Ўзбек педагогикаси антологияси. - Т.: Ўқитувчи. 1999. Б. 5-16.

курашини қўллаб-қувватлаш, инсонга ўз имкониятларини намоён этиши учун, ўз хоҳиш истакларини қондириши учун шароит яратиш.

Хусусан, француз маърифатчиси Вольтер учун «Ўзини севиш» инсон интилишлари ва ишларининг бош сабабчисидир. «Доно табиат инсонга ўзига бўлган муҳаббатдан кўра ортиқроқ муҳаббатни бериши мумкин эмас эди»,¹ – деб ёзади Вольтер «Метафизик рисола» номли асаарида.

Инсон фаолиятида шахсий манфаатнинг ўрнини Д.Дидро, Гельведий, Гольбах каби моддиюнчи файласуфлар ҳам таъкидлайдилар. Аммо Ғарб маърифатчилиги инсон фақат ўз манфаати йўлида ҳаракат қилади, деган фикрга таяниши ҳақида хулоса чиқариш у қадар тўғри бўлмайди. Зеро, маърифатчилар, авваламбор, ақлга таянган ва барча учун бахт ва фаровонлик келтирадиган янги жамият қуриш орзусида бўлганлар ва асло шахсий манфаат билан жамият манфаатларини бир-бирига зидламаганлар. Масалан, Гельведий «тўғри анланган шахсий манфаат» хусусида фикр юритар экан, «шахсий манфаат» билан «жамият манфаатлари»ни онг асосида мувофиқлаштиришни назарда тутди.

Боз устига, Европадаги миллий адабиётлар ўртасидаги тафовут ва бўлинишлар айни XVIII асрдаги маърифатчилар ғоявий изланишларининг муштарақлиги заминида бартараф этила бошлади. Шу тариқа инглиз маърифатчиларининг ғоялари француз маърифатчилари Вольтер, Дидро, Руссолар ижодида ўз инъикоси ва ривожини топди, Гётенинг «Еш Вертернинг изтироблари» романи бутун Европа китобхонларининг қалбидан ўрин эгаллади, Вольтер барча Европа маърифатчилари орасида устоз мавқеини эгаллади ва ҳ.к.

Европа маърифатчиларининг ўз назарларини Шарққа қаратишлари ҳам маърифатчилик ғояларига умуминсоний мазмун берилганидан далолат беради. Монтескьё («Форс номалари»), Вольтер («Заира», «Муҳаммад»), И.В. Гёте («Ғарбу Шарқ девони») ва бошқа маърифатчилар, бир томондан, Шарқ ва Ғарб адабиётларини синтез қилишга уринган бўлсалар, иккинчи томондан, умуман Шарқ халқлари ҳаётига зўр қизиқиш билан қарадилар.

Ҳадидлар ҳам гарчи мусулмон ўлкаларининг Европа мустамлакачилари, хусусан, Туркистон ўлкасининг Россия мустамлакачиларининг зуғуми остида яшаётганлиги ҳақида қайгуришган ва миллий мустақилликка интилган бўлсалар-да, миллий ўз қобилигига ўралиш, дунёга зидланишнинг зиёнини яхши тушунганлар. Е.А. Прилуцкий

¹ Человек. Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. - М.: Политиздат. 1991. С. 307.

тўғри таъкидлаганидек: «Ғарб билан яқинлашиш ва мулоқотга киришишнинг асоси бўлиб тараққиёт ғояси хизмат қилди ва унда жаҳонда содир бўлаётган жараёнлар замиридаги инсоният тафаккури ва амалиётининг бирлиги акс этди».¹

Жумладан, М.Бехбудийнинг «икки эмас, тўрт тил лозим» лигини тарғиб этиши, Ибратнинг шарқ ва ғарб тилларини ўрганишга даъват этиши ва олти тиллик «Дугати ситта ал-сина» номли китобини яратиши, жадидларнинг жаҳон халқлари билан мулоқотга интилиши уларнинг бу муштаракликни чуқур англаб етганларидан далолат беради.

Чўлпон улуғ ҳинд ёзувчиси Робиндранат Тагорга бағишланган «Улуғ Ҳиндий» мақоласида уни «Шарқ ва Ғарб ўртасидаги олтин кўпрук» деб атайди ва дунё халқлари адабиётини ажратиш, бирини-биридан устун қўйиш мумкин эмаслигини таъкидлайди: «Эски адабиёт бир ширин, янгиси яна ширин, ғарбники - яна ширин. Қайси биттасига кўпроқ берилсин? Бири биридан ширин ахир!».²

Бошқа жадид шоири Сиддиқий-Ажзий «Нима лозим?» хажвий шеърда халқларни бир-биридан айиришга интилган мутаассибларга қарата:

«Бир йўлга ҳамма халқни савқ этса табиат,

Ҳинду нима даркору мусулмон нима лозим?»³ - деб ёзади.

Жаҳон халқлари тақдирининг боғлиқлиги ҳақидаги фикр жадидларни ўзга юртларнинг тарихига, жаҳондаги бошқа мамлакатларда содир бўлаётган воқеаларга мурожаат этишга даъват этган. Хусусан, жадидлар араб мамлакатларида, Туркия, Эрон, Ҳиндистон, Афғонистонда содир бўлаётган воқеалар билан қизиқадилар, бу ўлкалардаги мусулмон биродарларнинг ўз мустақиллиги учун олиб бораётган курашларига ўз хайрихоҳликларини билдирганлар.

Лекин жадидлар нафақат дарди, алами, интилишлари ўхшаш бўлган мусулмон халқлари тақдири, балки узоқ халқлар ҳаёти билан ҳам қизиқадилар. А.Авлонийнинг «Пўртугалия инқилоби» драмаси, А.Фитратнинг Ҳиндистонда кечаётган мустақиллик учун кураш лавҳаларини ўз ичига олган «Чин севиш» драмаси, М.Бехбудийнинг «Оқ елпигичли чинли хотин» ҳикояси каби бадиий асарлар, жадид адабиётида ҳам «халқаро мавзу» ўрин олганидан далолат беради.

¹ Прилуцкий Е.А. Запад и Восток в философский и теоретических концепциях джадидов // Жадидчилик: ислохот, янгилавиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Даврий тўплам №1. - Т., 1999. Б. 68.

² Чўлпон. Адабиёт надири. - Т., 1994. Б. 58.

³ Ибрат. Ажзий. Сўфизода. Танланган асарлар. - Т.: Маънавият. 1999. Б. 162.

Вольтер инсонга хос бўлган эзгулик, меҳр-шафқат туйғулари «бизни бошқа одамлар билан бирлашишга даъват этади»,¹ - дейди. Европа маърифатчилигида кенг тарқалган «онгли эгоизм» ғояси тариқа шахсий интилишлар билан жамият манфаатларини уйғунлаштиришни тақозо этди ва Европа маърифатчилари ишлаб чиққан «ахлоқ кодекси» асосида одоб-ахлоқи заминий интилишлари билан мувофиқлаштирилган мукамал инсон («табиий одам») ғояси шаклланди.

Инглиз ёзувчиси Даниэль Дефонинг қаҳрамони - етти ўлчаб бир кесадиган, ҳаётидаги ҳар қандай вазиятдан амалий фойда чиқаришга ҳаракат қилган, инсон ақлу заковати ва моҳир қўлларининг чексиз имкониятларини ўзида мужассам этган Робинзон Крузо ана шундай «табиий одам» хислатларининг ёрқин намунаси бўлди. Янги замон кишининг тарбияси ҳақида фикр юритган XVIII аср (ва ундан кейинги) йирик педагог ва ёзувчилар Робинзон образига қайта-қайта мурожаат этганлари беҳуда эмас эди.

Хусусан, Жан Жак Руссо ҳам «Робинзон Крузо» романини «тарбия романи» сифатида қадрлаган ва уни «табиий тарбия ҳақидаги энг маъқул рисола»² деб атаган. У ўзининг педагогик романи бўлмиш «Эмиль ёки тарбия» асарида қаҳрамонининг тарбияси ҳақида гапирар экан, Эмильнинг кутубхонасида ягона шу китобни қолдиради.

XVIII асрнинг йирик педагоги немис Иоахим Генрих Кампе ҳам Дефонинг китобидан фойдаланган ва «Янги Робинзон» (1779 й.) асарини ёзган. Бундай мисолларни талайгина келтириш мумкин. Хуллас, Европада бутун бошли «робинзонадалар» адабиёти вужудга келади.

Европа маърифатчилари инсониятнинг кейинги тараққиёт йўлларида феодализм даврига хос бўлган бикиқлик, ўз қобигига ўралиш ҳолатлари тўсиқ бўлаётганини яхши англайдилар. Шунинг учун улар орасида «дунё фуқароси» деган тушунча кенг тарқалади. Бу, албатта, қуруқ ҳаёлий тушунча эмас эди.

Ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаётдаги содир бўлаётган жиддий ўзгаришлар, капиталистик ишлаб чиқариш муносабатларининг ўсиши халқлар ўртасидаги мулоқотни кенгайтиришни тақозо этаётган эди. Немис маърифатчиси Фридрих Шиллернинг: «Мен биронта князга хизмат қилмайдиган дунё фуқароси сифатида ёзаман»³, деган сўзлари

¹ Вольтер. Философские сочинения. - М., 1988. С. 266.

² Бу ҳақда қаранг: История всемирной литературы в 9-ти т.т. Т.5. - М., 1988. С. 48-49.

³ Кўчирма «История всемирной литературы в 9-ти т.т. Т.5. М., 1988» китобидан олинди, С.21.

заминида унинг бутун бани-башарга муружаат этиш истаги ётган эди.

Бутун инсониятнинг бирлигини итальян драматурги К.Гольдони янада равшанроқ ифода этган: «Барча мамлакат ёзувчилари, - таъкидлайди у, - ягона республикани ташкил этадилар ва бу ажойиб она (табиат - С.У.) туфайли бир мамлакат фуқароси ва биродардирлар. Худудларнинг бир-биридан узоклиги, табиий шароитнинг ўзгачалиги, тилларнинг ўхшамаслиги уларнинг қалби ва руҳини айрича қилмайди ва дунёнинг турли шаҳар, вилоят ва давлатларида яшайдиган олимлар бир-бирларига турли уйларда яшайдиган бир мамлакатнинг фуқаролари сифатида муносабатда бўладилар».¹

Айрим жиҳатлари билан ўхшаш фалсафий гояларни биз А.Фитрат, А.Авлоний, М.Бехбудий, Ибрат ва бошқа жадиждларнинг асарларида учратамиз. Жадиждлар ҳам жамиятни ислоҳ қилиш, миллий истиқлол учун кураш асносида янги ахлоқ нормаларини ишлаб чиқишга ҳаракат қилган эдилар. Б.Дўстқораев тўғри таъкидлаганидек, «жадиждларнинг тарбия, одоб-ахлоқ ҳақидаги фикрлари, асосан, қадимдан ислом оламида қарор топган қарашлар негизида шаклланган».²

Даврнинг илғор кишиларидан бўлган, 1887 йилда ҳаж сафарига йўл олиб, Шарқ мамлакатлари қатори София, Афина, Рим каби қатор Европа шаҳарларида бўлган, ўндан ортиқ тилни ўрганган, Ғарб адабиёти, маданиятнинг ихлосманди ҳисобланган Исҳоқхон Ибрат ҳам халқини Ғарб маданияти, илм-фани, адабиёти ва санъатидан баҳраманд этишга кўп куч-қувватини сарфлаган бўлса-да, «Миллатни ким ислоҳ этар?» мақоласида одоб-ахлоқ тарбияси диний уламолар зиммасида эканлигини таъкидлайди: «Бизни фикримизча, мунинг дафъу ислоҳига уламо ҳазрати камари ҳиммат боғлаб, муқаддас меҳробу минбардан ваъз сўйлаб, аҳолига аҳкоми шариатни билдируб, байтуллоҳ ҳукминдаки масжид ва жомеъларда эртаву кеч амри ба маъруф ва наҳи аз мункир этиб, халойиқ англайтурғон бир тил илан панду насиҳат этсалар ҳам мунинг ҳеч қўймасдан ҳар кун баъд низоми фажр ва баъд аз хуфтан доим мухталиф мавзулардан баҳс этсалар, албатта, таъсирсиз қолмас».³

Шарқдаги исломий жамиятларга ҳам рационалистик тамойиллар бегона эмас эди. Боз устига, Шарқ мутафаккирларининг табиат ва

¹ «стория всемирной литературы в 9-ти т.т. Т. 5. - М., 1988. С. 21.

² Дўстқораев Б. Жадиждларнинг педагогик қарашлари. // Ўзбек педагогикаси антологияси. - Т., 1999. Б. 26.

³ Ойна. 1914. 12-сон. Б. 274.

инсон ҳаётининг мустақил қимматга эга эканлиги ҳақидаги фикрлари, инсон ақлу заковатининг қудратига эътиборлари Европадаги рационалистик ва гуманистик қарашларнинг шаклланишига ўз таъсирини ўтказган эди.¹ Буни жадидлар ҳам яхши билган. М.Бехбудий («Тарихи ихтирои башар»), А.Фитрат ва бошқалар дунёвий илмларнинг, техник ихтироларнинг ўз даврида Шарқда тараққий этганлиги, Европаликлар шарқликлардан кўп нарсаларни ўрганганлиги ҳақида ёзганлар.

Марказий Осиёда кенг тарқалган тасаввуф қарашлари, хусусан, Баҳоуддин Нақшбанд, Нажмиддин Кубро ғояларининг жадидчилик ғояларининг шаклланишига таъсири масаласи ҳали атрофлича ўрганилмаган бўлса-да, умуман олганда, тасаввуфнинг жадидларга таъсирини инкор этиб бўлмайди. Тасаввуфда инсон иродаси эркинлиги масаласига алоҳида эътибор берилган. Ислом илоҳийшунослигида мазкур масаланинг турли ечимлари берилган. Аммо тасаввуф илмида алоҳида мавқега эга бўлган Нажмиддин Кубро ва ундан сўнг, Нақшбанд инсоннинг комилликка интилиши ғоясини дунёвий ҳаёт амалиёти билан изчил равишда қовуштиришга, ботиний ва зоҳирий ҳаётни уйғунлаштиришга, жавонмрдлик ғояларини инсон ҳаётига изчиллик билан сингдиришга ҳаракат қилдилар.²

Аммо жадидлар инсоннинг шаклланишида муҳит, шароит, замоннинг таъсири, замон талаб-эҳтиёжларини ҳисобга олиш ҳақида фикр юритадиларки, Шарқдаги «комил инсон» концепцияси учун бу янгилик бўлди ва бундай қарашларнинг шаклланишида Европага хос қарашларнинг таъсирини инкор этиб бўлмайди.

«Миллатнинг маънавий отаси» Мунаввар қори Абдурашидхонов «Бизни жаҳолат - жаҳли мураккаб» мақоласида («Тараққий» газетаси, 1906 йил 14 июнь, №1) шундай ёзади: «Муаллимларни ҳам аксарилари қонуни таълим ва тарбиятдин бутун-бутун беҳабар кишилар ўлуб, балки ўқув ва ёзувни ҳам лозиминча билмасликлари важҳидин бечора маъсумларни истеъдод уз-зотиясига назаран икки йил зарифида ҳеч лавозимати динийяни билдурмоқ мумкин ўлгон ҳолда тўрт-беш йилгача усули бирла дунёи ва оҳиратга фойдаси ўлмагон Фузулий, Навоий, Хўжа Ҳофиз ва Бедиллар каби мушкул манзума китобларга умри азизини барбод этарлар. Эй ватандошлар! Диққати назар ила боқинг! Бир болани мактабга бермакдин мақсуд ва ижобат диниямиз ўлгон илми қироат, масоили эътиқодия, фарз, вожиб,

¹ Бу ҳақда қаранг: Сулаймонова Ф. Шарқ ва Фарб. - Т.: Шарқ, 1996.

² Бу ҳақда қаранг. Саидов У. Нажмиддин Кубро фалсафасида инсон талқини // Сино. 2001. №3. Б. 44-46.

суннат, мустаҳаби ҳаром, макруҳ, намоз ва рўза, ҳаж ва закотларни ва ҳам зарурияти дунёвиямиз ўлғон илми ҳисоб, жуғрофия, таворих, хусусан, тарихи ислом каби фойдали илмларни билдирмоқ ўлғон ҳолда ҳоҳил одамларни таълими «фалоннинг қоши қаро, кўзи қаро, юзи оқ, сўзи ширин», - деб болаларни фасод ахлоқиға биринчи сабаб ўлдурғон манзума китоблар ўлмиш».¹

Комил инсон тарбиясига замон талаби нуқтаи назаридин ёндашган Мунаввар қори ўтмишнинг улуг зотлари бейғойда дейишдан узоқ, албатта. Аммо, «фасоди ахлоқ» («бузуқ ахлоқ»)қа мубтало

бўлмаслик учун унинг назарида «Фузулий ўрниға илми қироат, Навоий ўрниға масоили эътиқодийя, Хўжа Ҳофиз жойиға масоили амалиёт, Бедил бадалига илми ҳисоб ўқутулса, дин ва дунёси учун қанча фойдалар ҳосил қилиб мусулмон ўлур».²

Европа маърифатчиларининг диққат марказида ижтимоий ахлоқ масалалари турган эди. «Идеал жентльмен», «идеал зодагон», «идеал инсон» ахлоқининг ош белгиси замонга мослик ва ҳаракатчанлик, яъни мослашувчанлик эди.³

Ҷамиятда ислоҳотлар кечаётган бир шароитда эски тартибларга қарши кураш инсондан ақл, фаросат, гайрат, шижоат, қатъиятни талаб этар ва ўз хатти-ҳаракати, интилишларини «жамият манфаатлари», «ижтимоий бахт»га йўналтиришни, одамлар ўртасидаги муносабатларни инсонпарварлик заминига қуришни тақозо этар эди. Юқорида тилга олинган инсон тарбияси хусусида бош қотирган алломалар ва комил инсон сифатларини ўз қаҳрамонларида мужассам этган ёзувчиларнинг диққатини Д.Дефо қаҳрамони - Робинзон Крузодаги айни шу жиҳатлар тортган эди. Робинзон ўз гайрати, шижоати, меҳнатсеварлиги эвазига табиат зуғумини енгиб, кимсасиз оролда 28 йил давомида нафақат жонини, балки инсоний сифатларини ҳам сақлай олди. Француз маърифатчилари Д.Дидро, Гельвеций, Вольтер, Ж.Ж. Руссо, инглиз файласуфлари Ж.Локк, Д.Юм, немис мутафаккирлари И.Кант, Г.Э.Лессинг, И.Г.Гердерларнинг инсон масаласидаги нуқтаи-назарлари ўртасида фарқ бўлса-да, уларда маълум бир уйғунлик мавжуд. Хусусан, инсон фаолиятидаги шахсий манфаатнинг ўрни («онгли эгоизм») ва унинг жамият манфаатлари билан вобаста эканлиги ҳақида улар бир йўналишда фикр юрита-

¹ Ўзбек педагогикаси антологияси. - Т.: Ўқитувчи. 1999. Б. 31-32.

² Ўша ерда. Б. 32.

³ Бу ҳақда қаранг: Анисова И.Л. Социальная этика просветителей XVIII в. (По материалам журналов Р. Стиля -Дж. Аддисона и Н.Новикова) // ВМУ. Сер.8. История. 2000. N2. С. 50-56.

дилар. Масалан, Гельвецийнинг фикрича, инсон ахлоқининг асосини ҳиссий таассуротлар, ўзига бўлган муҳаббат, лаззат ва тўғри анланган шахсий манфаат ташкил этади. «Бироқ шахсий манфаат томонида бўлган «соғлом ақл» ҳақида эса «маърифатли гуманизм» борасида айтилган сўзларни такрорлаш мумкин. Яъни, агар «маърифатли гуманизм» нуқтаи-назаридан жиноятчини қатл этишга ҳукм этарканлар, бунда қўплаб виждонли фуқароларнинг манфаатлари ҳақида ўйлайдилар. Адолат ғояси ва, демак, деярлик барча яхши хулқ ғоялари кенг маънода олинган инсонпарварлик сўзининг мазмуни таркибига киритилган».¹

Вольтер ҳам шу йўналишда фикрлайди: «Бизга шундай эзгулик хоски, у бизни бошқа одамлар билан бирлашишга даъват этади»,²-деб ёзади у «Метафизик рисола»сида.

Немис маърифатпарварлари эса идеал эркин шахс ғоясига умуминсоний мазмун берадилар. Уларнинг наздида инсон нафақат ўзи ҳақида, балки ўзгалар ҳақида, жамиятдаги ўз ўрни ҳақида ўйлаши керак. Хусусан, Лессинг «Инсон наслининг тарбияси» асарида (1730) инсон наслининг, одамлар тақдирининг бирлиги ғоясига таяниб фикрлайди. Баркамол инсон тарбияси хусусида фикр юритиб, файласуф: «Тарбия - алоҳида одамга бериладиган юксак ҳақиқатдир; ҳақиқат - инсон наслига берилган ва ҳозир ҳам берилаётган тарбиядир»,³ - деб ёзади.

Маърифатчилар инсоннинг ижтимоий табиатини очишга, унинг муҳит, шароит, тарбия билан чамбарчас боғлиқлигини кўрсатишга интиладилар ва бу уларнинг ҳаёт ҳақиқатига мурожаат этишларида намоён бўлади. Шу тариқа XVIII аср Европа адабиётида алоҳида «маърифатчилик реализми» адабиёти шаклланади.

Жамият ҳаётининг деталлаштирилган тасвири, хусусан, унинг сатирик тасвири маърифатчиларнинг идеал инсон ҳақидаги тушунчаларига бўйсиндирилди. Шунинг учун маърифатчиларнинг ижобий қаҳрамон образини беришга интилиши муҳим аҳамият касб этди. Адабиётда ақл асосида ва ўз «табиати»га мувофиқ ҳаракат қилувчи «табиий одам» образи пайдо бўлди. Д.Дефо, Ж.Свифт, Д.Дидро, Ж.Ж.Руссо ва бошқа маърифатчилар асарларида марказий ўринни ана шу «оддий одам» образи эгаллади.

¹ Гельвеций К.А. Соч. в 2 т. Т.2. - М., 1977. С. 122.

² Вольтер. Философские сочинения. - М., 1988. С. 266.

³ Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. - М., 1991. С.378.

Жадид адабиётда ҳам инсон сифатлари ва табиати жамият ҳаёти нуқтаи-назаридан ёритилди. Адабиётда инсон турмушини реалистик тасвирлаш, реал ҳаётга яқинлик тамойиллари етакчилик қилди.

Ёзувчиларнинг вазифалари, адабиётнинг жамият ҳаётида тутган ўрни хусусида жадидлар ўртасида бўлиб ўтган қизгин баҳслар асносида реалистик адабиёт принциплари қарор топа бошлади. Хусусан, А.Чўлпон «Садои Туркистон» газетасида 1914 йил 4 июнда чоп этилган «Адабиёт надур?» мақоласида, О.Шарафиддинов тўғри таъкидлаганидек, «биринчи навбатда, адабиётнинг ижтимоий моҳияти тўғрисида фикр юритади».¹ «Адабиёт - деб ёзади Чўлпон, - ҳар бир миллатнинг ҳисли кўнгул тарихининг энг қоронғу хоналарида маишат (тирикчилик)нинг кетишига қараб ҳар хил тусда ва рангда етишган, файзли тил бирла тақдир этула олмайди» бир гулдир. Ушбу яшадигимиз муҳит доирасида анинг тўлқуни одамнинг ҳар хил маишатига қараб ўзгарадир».²

Адибнинг адабиётни «маишатнинг кечиши» билан боғлашида, унинг «маишатга қараб ўзгариши» ҳақидаги фикрида адабиётни давр, замон билан боғлашида реализм тамойиллари ҳақида гап кетаётганини англаш қийин эмас. «Улуғ ҳиндий» мақоласида эски адабиёт ҳақида: «Навоий, Лутфий, Бойқаро, Машраб, Умархон, Фазлий, Фуркат, Муқимийларни ўқиймен: бир хил, бир хил, бир хил!»³ - деб ёзар экан, у асло ўтмиш адабиётини инкор этмоқчи эмас, албатта «ширин» деб атаган ўтмиш адабиёти ўзининг маънавий қувватини сақлаган ҳолда, айни замон ҳаёт, «маишат»нинг реаллигидан узоқлиги туфайли Чўлпонни қондирмайди. Бошқа сўзлар билан айтганда, Чўлпон назарида янги адабиёт бу реалистик адабиётдир.

Ҳаётни ҳаққоний акс эттиришга интилиш жадидларнинг, бир томондан, адабиётда тарбия воситасини кўргани билан боғланган. Тарбиянинг, киши онгига таъсир қилишнинг энг мақбул йўли эса бадиият. «Тўб-тўғри айтганда, ул қадар таъсир этмас, адабиёт ила айтганда, албатта, таъсир қилар».⁴

Рус олими А.А.Елистратова XVIII аср Фарбий Европа адабиётининг ўзига хос хусусияти ҳақида шундай ёзади: «Адабиёт ҳали ҳеч қачон фалсафа билан бундай бевосита, очиқ ва органик тарзда боғлиқ бўлмаган эди».⁵ Инсониятнинг фаровонлиги ва «бахти

¹ Шарафиддинов О. Адабиёт яшаса - миллат яшар. // Чўлпон. Адабиёт надир. - Т., 1994. Б. 6.

² Чўлпон. Адабиёт надир. - Т., 1994. Б. 35.

³ Ўша ерда. Б. 59.

⁴ Ўша ерда. Б. 35.

⁵ История всемирной литературы в 9-ти т.т. Т.5. - М., 1988. С. 20.

ҳақидаги фан» сифатида тушунилган фалсафа ҳаётнинг барча жабҳаларига дадил кириб борди. Хусусан, маърифатчилик адабиёти ҳам инсон ва жамият ҳақидаги янги ва дадил гоёлар синовдан ўтказиладиган илгор қатордан ўрин олди. «Инсон табиати» ҳақидаги баҳслар илмий фалсафий рисола саҳифаларидан поэма, роман ва пьесалар саҳифаларига кўчди. Аксарияти ҳам олим, ҳам файласуф, ҳам ижодкор бўлган маърифатчилар қаҳрамонлари тили билан ўзларининг гоёларини ифода этадилар, муҳолифлари билан баҳсга киришадилар, фалсафий концепцияларини асарларининг бадий тўқимасига сингдириб юборадилар. Адабиётда «фалсафий роман», «фалсафий қисса» жанрлари шаклланади. Баъзи асарларда фалсафий мушоҳада ва бадиият шу даража синтезлашиб кетадики, мутахассислар уларнинг жанрини белгилашда ёки уларни фалсафий ёхуд бадий адабиётга мансублигини аниқлашда муайян қийинчиликларга учрайдилар. Д.Дидронинг «Рамонинг жияни», «Д.Аламбернинг Дидро билан суҳбати», Ж.Ж.Руссонинг «Эмиль ёки тарбия», Ж.Свифтнинг «Бочка ҳақида эртак» (бу рўйхатни яна давом эттириш мумкин) каби асарлари бунинг ёрқин далилидир. Ҳаттоки, «дилларни хушнуд этиш учун» ёзилган Д.Дефонинг «Робинзон Крузо» романи, саргузаштларга бой Ж.Свифтнинг «Гулливернинг саёҳатлари» романи, Вольтернинг юмор, ҳазил ва истеҳзога тўла «Кандид ёки оптимизм» каби қиссалари ҳам аслида муайян фалсафий қарашлар жамланган асарлар эди.

Кескин гоёвий кураш кечаётган бир даврда адабиёт янги гоёларни тасдиқлаш, эскирган, жамият тараққиётига тўсиқ бўлаётган қарашларни инкор этиш вазифасини ўтади. Шунинг учун ҳам Европа маърифатчилик адабиётида аксарият қаҳрамонлар муаллиф нуқтаи-назари, қарашларини ифода этувчи, ўзида идеал инсон сифатларини жам этган «ижобий қаҳрамон» ва давр иллатларини ўзида акс эттирган «салбий қаҳрамон»ларга аниқ ажратилганлигини кузатамиз.

Жадидчилик ҳаракати ва адабиётида ҳам бир қатор шунга ўхшаш жиҳатларни кузатишимиз мумкин. Ижтимоий ҳаётни ислоҳ этиш, миллий истиқлолга эришиш мақсадида ҳаракат қилган жадидлар амалий фаолият билан назарий-фалсафий изланишларни баробар олиб боришди.

М.Бехбудий, А.Авлоний, Мунаввар қори, А.Чўлпон, А.Фитрат ва бошқа жадидлар илмий ва публицистик мақолаларида, рисолаларида илгари сурган илгор гоёларини, комил инсон, инсон ва жамият, тараққиёт омиллари хусусидаги назарий қарашларини бадий асарларининг қаҳрамонлари тилига кўчирдилар, асарларининг бадий

тўқимасига сингдирдилар. А.Авлонийнинг «Биз ва сиз» драмасидаги Камол, Ҳожи Муиннинг «Эски мактаб, янги мактаб» пьесасидаги Комилбой, «Мазлума хотин»даги муаллим, Абдулла Бадрийнинг «Жувонмарг» асаридаги Жўракул, Абдулла Қодирийнинг «Бахтсиз куёв» пьесасидаги элликбоши, М.Бехбудийнинг «Падаркуш» асаридаги Домла ва Зиёли, Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романидаги Мирёкуб сафарда танишган жаҳид йигит каби қатор қаҳрамонлар ана шундай «ғоя ташувчи» образлардандир.

Жаҳид адабиёти ва Европа маърифатчилик адабиётига хос бўлган очик тенденциозлик ҳар иккала ҳудудда турли даврларда таркиб топган тарихий шароитнинг, ҳал қилиниши лозим бўлган муаммоларнинг муайян ўхшашлиги билан боглиқ эди. Бадиий сўз ва театр улар учун дунёни ўзгартиришга даъват этиш воситаси бўлди, бу эса ғояларни, мафқурани очик-ойдин ифода этишни талаб этарди. Шу жиҳатдан тадқиқотчи Д.Қуронов тўғри таъкидлаганидек: «маърифатчиларнинг асарларида, кўпинча, қаҳрамонлар ўртасида очик ғоявий кураш кечади».¹

Ғарб маърифатчилигидаги сингари жаҳид адабиётида ҳам замон кишиси - ёзувчининг идеалларини ўзида мужассам этган ва муаллиф ғояларини ўз тилидан баён этган қаҳрамон образи биринчи планга чиқади. Таълим - тарбияга алоҳида эътибор ҳар икки ҳолатда ҳам янги жамият шаклланишининг бош омили сифатида инсонга алоҳида эътибор қилинганидан далолат беради.

Европа маърифатчиларининг баркамол инсон («табиий одам») ва жаҳидларнинг комил инсон борасидаги изланишлари, мақсадлари ўртасидаги айрим муштарак жиҳатлар, улар ўртасидаги тарихий шарт-шароит, муҳит, анъана, халқ менталитети ва яна бир қатор хусусиятлар билан белгиланган ўзига хосликни инкор этмайди.

Европа маърифатчилари тарғиб этган «табиий одам», биринчи навбатда, шахсий манфаат ва бахтга интилади. Улар инсоннинг эркинлиги ва мустақиллиги хусусида фикр юритар эканлар, авваламбор, унинг ўзини тўлиқ намоён этишга халақит берувчи эски феодал тартиблар ва инсонни «ўз табиатига» қарши боришга, эҳтирос-истакларидан, шахсий бахти ва манфаатидан воз кечишга мажбур этувчи диний ахлоққа қарши чиқадилар. Ж.Ж.Руссо: «Инсон эркин туғилган, бироқ ҳар ерда у кишанбанд»,² - деганда, айна шуларни назарда тутати. Француз маърифатчиси Гельвецийнинг фик-

¹ Қуронов Д. Жаҳон адабиётига йўл. // Жаҳон адабиёти. 1997. №6. Б. 168.

² Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре, или Принципы политического права. - М., 1938. С.3.

ри бўйича, «худо гоёси» мазлумларнинг иродасини синдиради, ўз манфаатларини англаб етишга ва қўллик занжирларини парчалашга имкон бермайди. «Одамларни қўл қилиш учун уларни кўр қилиш керак»,¹ - деб ёзганда, Гельвеций, аксарият Европа маърифатчилари сингари, шу мақсадга хизмат қилувчи динни тушунади.

«Табиий одам» ахлоқи, мутахассисларнинг фикрича, «утилитар ахлоқдир». Хусусан, рус олими В.Н. Кузнецов Гельвеций қарашларини таҳлил этиб: «Гельвецийнинг ахлоқ ҳақидаги мулоҳазаларида марказий ўринни манфаат эгаллайди ва у манфаат орқали фундаментал ахлоқий категориялар бўлган яхшилик ва иллатни таърифлайди ва одамларнинг жамиятдаги ҳаётини ахлоқий тартибга солиш масаласини ҳал этишга ҳаракат қилади».² Унинг фикрини давом эттириб айтиш мумкинки, бошқа маърифатчилар ҳам жамиятни ислоҳ этиш дастурларини манфаат излашга мойил «инсон табиати», унинг утилитар ахлоқига таяниб асослайдилар. «Роҳат ва азоб ва уларни келтириб чиқарувчи эзгулик ва жоҳиллик аслида атрофида бизнинг эҳтиросларимиз айланадиган ўзакдир»,³- деб ёзади Европа маърифатчилик фикрларининг шаклланишига катта таъсир ўтказган инглиз файласуфи Ж. Локк.

Ренессанс даври гуманистик қарашларини тадрижий ривожлантирган маърифатчиларнинг алоҳида шахснинг қиммати, унинг тадбиркорлиги, ўз манфаатларини кўзлаши ҳақидаги фикрлари ортида инсоннинг эркини бўғувчи феодал тартиблар, уларнинг мафкуравий асоси бўлмиш дин кишанларига қарши исён ётади.

«Табиий одам» ахлоқи буткул ҳиссий таассурот, ўзига бўлган меҳр, «тўғри анланган шахсий манфаат»га асосланган. «Табиий одам» маърифатчиларнинг наздида индивидуалист бўлиб, аслида бу хусусият феодал қарамликка зидланиш, ундан ҳимояланишнинг ўзига хос ифодаси эди. Бошқа томондан, XVIII асрга келиб алоҳида олинган шахснинг қимматини олд қаторга чиқарган, феодализм қаърида анча ривожланган капиталистик муносабатлар шаклланган эдики, ишбилармон, ўз фойдасини биладиган ва унинг учун кураша оладиган, иқтисодий тараққиётни ўз қўлида тутган табақа учун сиёсий ҳокимиятни қўлга олиш қолган эди. Биз юқорида тилга олган Робинзон Крузо образи ана шундай «замона қаҳрамони»га айланганлиги бежиз эмас.

¹ Гельвеций. Сочинения в 2-х т. Т.1. - М., 1973. С. 209.

² Кузнецов В.Н. Французский материализм XVIII века. - М., 1981, С. 216.

³ Локк Дж. Сочинения в 3т. Т. 1. - М., 1985. С. 93.

Шу аснода XVIII аср маърифатчилари қарашларида «табиий одам»нинг алоҳида белгилари шаклланади. Бундай одамда ҳиссийлик биринчи ўринга чиқади. «У автоматик тарзда нохуш ҳиссиётлардан қочади ва ёқимли ҳисларга интилади; у азобдан қочади ва бутун вужуди билан роҳатга, бахтга интилади. Гедонистик асос унинг бутун вужудини эгаллайди, барча фикр-ўйларига сингиб кетади ва барча ҳатти-ҳаракатларини бошқаради. Ҳар қандай тирик мавжудот сингари, бундай одам ўзини-ўзи сақлашга интилади».¹ Чунки инглиз файласуфи Гоббс таъбири билан айтганда: «... табиат шундай ташкил топганки, унда барча ўзи учун эзгулик истади».² Шу аснода Европа маърифатчилари инсон манфаати ва жамият манфаати, шахсий интилиш ва истаклар билан бурч, шахс билан жамият ўртасидаги қарама-қаршилик мавжудлигини таъкидлайдилар. Аммо «онгли эгоизм» уларнинг назарида инсоннинг жамият манфаатлари, «жамият бахти»га интилишини асло инкор этмайди. «Онг», «ақл» ҳам алоҳида шахс манфаати билан жамият манфаатларини мувофиқлаштиришни тақозо этади ва умуминсоний кадриятларга зид бўлмай, аксинча, шахслараро муносабатларни инсонпарварлик тамойиллари асосида қуришни тақозо этади. Шу тариқа «Табиий инсон» эзгуликка интилади. Эзгулик туйғуси унинг бош сифатига айланади. «Мулоҳазаларимиз ва ҳатти-ҳаракатларимизнинг адолатлилиги, - деб ёзади Гельвеций, - доимо бизнинг манфаатларимиз билан жамият манфаатларининг мувофиқ келишидадир».³

Инглиз маърифатчилигида алоҳида ўрин тутган Эдмунд Бёрк (1729-1797) инсонда икки асосий интилишни ажратади: бири ўзини сақлаш бўлса, иккинчиси, бошқа одамлар билан мулоқот қилиш. Ана шу интилишларни ҳисобга олган ҳолда маърифатчилар инсонда «фуқаролик» туйғусини ривожлантиришга ва шу орқали шахсий ва ижтимоий манфаатларни мувофиқлаштиришга интиладилар. «Табиий ҳолат, - ёзади Ж.Локк, - эркинлик ҳолати бўлиб, асло ўзбошимчалик эмас, у табиат қонунларини бошқаради ва унга ҳар қандай одам бўйсиниши керак: бу қонунларни кашф этувчи ақл одамларга ҳеч ким бошқа одамнинг ҳаёти, соғлиғи, эрки, мулкига зиён етказишга ҳақи йўқ эканлигини ўргатади».⁴

«Табиий одам»нинг азалдан эзгуликка мойиллиги ва ижтимоий ахлоқнинг муҳит, шароит таъсирида шаклланиши ҳақидаги фикрга

¹ Момджян Х.Н. Французское Просвещение XVIII века. - М., 1983. С. 262.

² Гоббс Т. Избранные произведения в 2-х т. Т.1. - М., 1964. С. 241.

³ Гельвеций. Сочинения в 2-х т. Т.1 - М., 1973. С. 213.

⁴ Кўчирма История всемирной литературы в 9-ти т. Т.5. - М., 1988. дан олинди. С. 19.

таянган Европа маърифатчилари ҳар томонлама ривожланган шахсни шакллантиришда таълим-тарбияга алоҳида эътиборни қаратадилар.

Жадидларнинг Европа таълим тизимига, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий соҳалардаги тажрибасига жиддий эътибор берганини биргина уларнинг ўз ижобий қаҳрамонларига берган таърифларидаги комилликнинг «европача андозаси»да кўриш мумкин. Масалан, М.Бехбудийнинг «Падаркуш» пьесасида «домла - янги фикрлик бир мулло», «зиёли - (Оврўпо либосига) ўрусча ўқуғон, миллатчи мусулмон», А.Авлонийнинг «Биз ва сиз» драмасидаги «Камол - Еврупода ўқуб келгон йигит», Ҳожи Муиннинг «Эски мактаб, янги мактаб» асарида «Комилбой - очик фикрлик, янги мактаб тарафдори...», «Мазлума хотин» асаридаги «муаллим - янги фикрлик ва тўғри сўзлик, усули жадидчи...», Абдулла Бадрийнинг «Жувонмарг» пьесасидаги «Жўракул - ... русча ҳам мусулмонча таҳсили бордур, либослари русча бўлуб, устидан аъмома илан чопон кияр...». Кўринадики, барча таърифларда (уларнинг рўйхатини яна давом эттириш мумкин) мустақилликка эришиш, Фарб билан яқинлашиш асносида тараққиёт йўлига ўтиш ҳақида қайғурган жадидлар комил инсон ахлоқи нормаларини исломий (диний) замин билан бир қаторда дунёвийлик асосида белгилашга интилдилар. Хусусан, А.Авлоний ўзининг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асарида ахлоқ нормаларига амалий тус беришга интилади. «Дарс ила тарбия орасида бир оз фарқ бор бўлса ҳам, иккиси бир-биридан айрилмайдурган, бирининг вужуди бирига бойланган жон ила тан кабидур... Дарс олувчи билувчи, тарбия олувчи амал қилувчи демакдур».¹

Европа рационализмининг белгиларини жадидлар шакллантирган «ахлоқ кодекси»да яққол кўриш мумкин. Масалан, А.Авлоний инсоннинг яхши хулқлари қаторига «интизом» тушунчасини киритади ва «интизом ...замонга мувофиқ равишда қурилмиш» эканлигини айтиб: «... ишларини тартиб узра юритган кишиларнинг ишлари ерида, ўзлари тинч ва роҳатда умр ўтқарурлар. Ҳозирги замонда бизнинг Туркистон бойларининг ишлари тўхтаб, синувларининг биринчи сабаби ишларини ахлоқсиз, билимсиз, мусриф, ялқов кишиларга топширувлари ила баробар ўзларининг замонга мувофиқ тартиб ва низомдан хабарсизликларининг емушидур»²- деб ёзади. Абдурауф Фитрат тарбиянинг бош вазифаси «инсонни ахлоқий баркамолликка етказиш ва унинг башарият жамиятига фойдали (таъкид бизники-

¹ Авлоний А. Танланган асарлар. 2 жилдлик. Ж.2. - Т., 1998. Б. 39-40.

² Ўша ерда. Б. 52-53.

С.У.) инсон қилиб тарбиялашдан иборатдур»¹, - деб ёзар экан, ахлоқни айна дунёвийлик нуқтаи-назаридан, заминий асосда талқин этади. «Кеча ва кундуз» романи қаҳрамони Мирёқубнинг рус ва мусулмон хотини борлигини билиб жаҳид йигит: «Энди, мана, тарбиянинг нималигини ўз тажрибангиз билан биласиз. Тарбиясиз, онгсиз ва нодон мусулмон хотин билан тарбиялик маданий оврополини солиштириб кўрасиз. Фарқ ер билан осмон қадар!»² - дейди. Муаллиф нуқтаи-назарини ифода этган қаҳрамоннинг бу сўзлари Чўлпоннинг Фарбдан озуқа олишга интилганлигидан далолат беради.

Маҳмудхўжа Бехбудий «Ойна» журнаlining 1914 йил 31-сонида чоп этилган «Ўқитувчиларга ёрдам керак» мақоласида шундай ёзган: «Ҳозирги замон аҳволига ошно кишиларга ва бошига иш тушганларга, барча тожир ва мансабдорларга, албатта, маълумдурки, бизга мувофиқи замона одамлари керак. Яъни мусулмон дўқтур, мусулмон муҳандис (инженер, плончи), мусулмон закўнчи, тижорат хоналарда мусулмон агент, ишбошилар, подшоҳлик маҳкамаларида мусулмон судьялари, нотариус ... керакдур».³

Бундан кўринадики, комил инсон гоёси аввалги самовий моҳиятини йўқотиб, заминга туширилди, эл-юрт равнақи ҳақида ўйлаган миллатпарвар, тараққийпарвар «замона одами» қиёфасини касб этди. Жаҳидлар замона кишисининг тарбияси ҳақида бош қотирар эканлар, тарбия соф миллий замин доирасида қолиши миллатнинг маънавий камолотга эришишини чеклаб қўйишини яхши тушунганлар ва шунинг учун ҳам ўз изланишларида Фарб тамойилларига мурожаат этганлар.

Аммо жаҳидлар комил инсонни тарбиялаш, янги ахлоқ нормаларини ишлаб чиқишда бу борадаги миллий (жумладан, исломий) анъаналардан воз кечмаганлар. Аксинча, тарбияни миллий заминда амалга оширишга интилганлар. Шарқ алломалари - Беруний, Форобий, Ибн-Сино, Маҳмуд Қошғарий, Алишер Навоий, мутасаввиф олимлар - Баҳоуддин Нақшбанд, Нажмиддин Кубро ва бошқаларнинг назарий фикрларидан, Қуръон ва ҳадислардан қувват олганлар, уларга таянган ҳолда замонанинг комил инсони қиёфасини белгилашга интилганлар. Ш.Ризаев таъкидлаганидек: «Ҳеч бир маданий тараққиёт ўз заминидан озукланмаслиги мумкин эмас».⁴ Қолаверса, биз юқорида тилга олган тарихий шароит ҳам, бир томондан, Фарбдан

¹ Кўчирма «Ўзбек педагогикаси антологияси». - Т., 1999. китобидан олинди. Б. 55.

² Чўлпон. Асарлар. Уч жилдлик. II жилд. - Т., 1993. Б. 178.

³ Ойна. (1914-1915й). - Т., 2001. Б. 17.

⁴ Ризаев Ш. Жаҳид драмаси. - Т., 1997. С. 20.

маданиятнинг қобиғи сифатида кириб келаётган иллатлардан ҳимояланиш, иккинчи томондан, Ғарбнинг, хусусан, Россиянинг мустамлакачилик сиёсати миллий маънавий-маданий меросга, исломий қадриятларга муружаат этишга даъват этар эди.

«Муслмонлар маорифининг асосида уларни руслаштириш, исломни бузиш, умумий диний жиҳатларини бузиш ётмоғи лозим».¹ Чор ҳукуматининг Россия ҳудудидаги муслмон ўлкаларда олиб бораётган сиёсатининг моҳияти ана шундай эди. Жаидлар миллий ўзликни сақлаб қолиш масаласига алоҳида эътибор қаратдилар. Бу эса ўз навбатида уларнинг комил инсон концепциясида ўз ифодасини топди.

Маҳмудхўжа Бехбудий «Падаркуш» драмасида зиёли тили билан шундай ёзади: «Олими замоний бўлмақ учун болаларни, аввало, муслмоний хат ва саводини чиқаруб, зарурияти диния ва ўз миллатимиз тилини билатургондан сўнгра ҳукуматимизни(нг) низомли мактабларига бермоқ керакдур... сўнг, Петербург, Масков дорилфунунларига юбориб, доктурлик, закунчилик, инженерлик, судьялик, илми санъат, илми иқтисод, илми ҳиммат, муаллимлик ва бошқа илмларни ўқутмоқ лозимдур».²

Чўлпон ҳам «Кеча ва кундуз» романидаги Мирёқуб ўз фарзандини рус мактабига бермоқ ниятини айтганда, жаид йигит тили билан огоҳ этади: «Бу фикрингиз хато, ибтидоий тарбияни рус мактабларидан бошлаб бўлмайди, уни миллий мактабларда бериш керак. Илгари миллий ҳиссини ўстириб, ўз миллатини танигандан кейин рус мактабига бериш керакки, ҳунарга, ихтисосга тегишли илмларни ўқисин. Ундан кейин Германия, Франция, Англия мамлакатларига ... юбориб ўқитиш керак...».³ Исҳоқхон Ибрат, Мунаввар қори, Камий, Ажзий ва бошқа жаидларнинг бадиий асар ва мақолаларида ўхшаш фикрларни кўплаб учратиш мумкин.

Ғарб мамлакатларининг маънавий ҳаётида миллий анъана, диний руҳиятимизга тўғри келмайдиган жиҳатларни ҳис этган ва миллий мерос ва қадриятларга, халқнинг қон-қонига сингиб кетган миллий ва исломий ахлоқ мезонларига таянишнинг аҳамиятини яхши тушунган жаидлар айни миллийликни бош принцип этиб танладилар.

Юқорида кўрганимиздек, Ғарб маърифатчилигида инсон ҳатти-ҳаракатларини белгилайдиган ва ўзга кишилар билан бирлашишга

¹ Қўчирма. Б.Қосимовнинг «Исмоилбек Гаспдали» китобидан олинди. Б. 20.

² Бехбудий М. Танланган асарлар. - Т., 1999. Б. 44.

³ Чўлпон. Асарлар. Уч жилдлик. Ж.П. - Т., 1993. Б. 178.

даъват этадиган туйғу - шахсий бахтни таъминлашга қаратилган «ўзига нисбатан бўлган муҳаббат» эди.

Мусулмон Шарқида, хусусан, Туркистонда мустамлакачиларга қарши кураш жамоавийлик руҳини ўстиришни талаб этар эди. Мустақилликка эришишнинг асосий воситаси жадидлар учун диний (исломий) ва миллий бирлик эди. Умумий душман (чор истибдоди) миллатни бирлаштиришни тақозо этар эди. Шунинг учун ҳам Туркистон ижтимоий ҳаётида миллатпарварлик, юртпарварлик етакчи аҳамият касб этди. Қолаверса, жамоатчилик туйғусига таянган миллий анъаналар, исломий ахлоқ нормалари, хусусан тасаввуф илми, Нажмиддин Кубро таълимоти асосида кенг тарқалган жавонмардлик каби ғоялар ғарб индивидуализми ва ҳаётга ўта рационал ёндошувининг кириб келишига тўсиқ бўлди.

Ғарбдаги эгоцентристик қарашлар билан жадидларнинг комил инсон ғоялари ўртасидаги фарқни қуйидаги қиёсда яққол кўриш мумкин. Европа маърифатчилик қарашларининг шаклланишига катта таъсир ўтказган инглиз файласуфи Ж. Локк инсонни бошқарувчи ҳамда унинг салоҳиятини белгиловчи муҳаббат, нафрат, истак, хурсандчилик, қайғу, умид, қўрқув, умидсизлик, ғазаб, ҳасад туйғуларини ажратади. Бундаги бош мезон алоҳида индивид учун «ёқимлилиқ» ва «фойдалилик»дир. Албатта, Ж.Локк одамлар эзгуликка интилиши ҳақида, уларнинг кўпчилиги иллатни эмас, «эзгуликни» қўллаб-қувватлашлари ҳақида гапиради. Аммо бунда ҳам эзгу ишларнинг, биринчи навбатда, шахс, алоҳида олинган индивид учун фойдалилигини таъкидлайди.¹

Маърифатчилик адабиётидаги ижобий қаҳрамон сифатлари - ғайрат, шижоат, тадбиркорлик, меҳнаткашлик, фаросат, меҳршафқат, эзгуликка мойилликнинг заминида айни ўзини сақлаш туйғуси ётади. Бунинг ёрқин мисоли сифатида Даниель Дефонинг Робинзон Крузо ва бу образнинг аслида турли вариант ва талқинлари бўлган кўплаб бошқа қаҳрамонларини келтириш мумкин.

Жадид Муҳаммад Саъйид ўзининг «Ойна» журналида чоп этилган «Адаб ва тарбия» мақоласида (1914 йил, 27 - сон) комил инсон сифатлари ва уларни тарбиялаш хусусида фикр юритиб, ахлоқий категорияларни биринчи ўринга қўяди: «Ҳар кишининг иймони илм қадар, ҳар кишининг илми саъйи қадар, ҳар кишининг саъйи номуси қадар, ҳар кишининг номуси виждони қадар ва ҳар кишининг виждони ҳам анинг адаб ва тарбияси қадардир! Бас, маълум бўл-

¹ Локк Дж. Сочинения в 3-х т. Т.1. - М., 1985. С. 91-93, С. 280-312.

диким, иймон ва исломга ушбу етти нимарса ила камол ҳосил бўлар экан! Дарҳақиқат, саъй ва ғайрат бўлмаган одамда номус ва виждон йўқлиги, номус ва виждон бўлмаган кишида ҳам адаб, тарбият ва илм топилмаслиги ақлдан сабитдур. Бас, илм, саъй ва ғайратнинг самараси иймон ҳам адаб ва тарбиятни ҳосилдур».¹

«Мартабаи инсониятга ноил бўлмакга, ҳар бир инсонни жамияти инсонияга ва дини илоҳияга эҳтиёжи бор. Ушбу сабабдандурки, инсонлар комил инсонларни қўл остига жамияти башарияни барпо қиладурлар»² - деб ёзади Бехбудий «Китоби мунтахаби жуғрофияий умумий» асарида. Унинг наздида ҳам инсон комиллигининг бош белгиларидан бири иймон-эътиқодлиги. Динсиз инсон маданиятли (мутаммадун) бўла олмайди.

Ғарб рационализмга ва Ғарбдаги инсон талқинларига фалсафий қарашлари билан яқин турган Фитрат (айрим тадқиқотчилар унда атеистик ғояларнинг, немис олимаси И.Балдауф эса ҳатто экзистенциализм фалсафасининг таъсирини кўрадиларки, бу унчалик тўғри эмас) авлод тарбияси хусусида фикр юритиб: «Дунё курашнинг умумий майдонига ўхшайди ... Ҳар бир киши баркамоллик ёшига етгач, ўз саодатини таъмини учун шу майдонга кирмасдан иложи йўқдур. Бу курашда голиб чиқиш учун уч хил ўлчов қуроли (салоҳи)га эга бўлиш керак», - деб ёзади ва бу уч салоҳни - Саломатлик, Соғлом фикр, Ахлоқи Сано деб белгилайди. Ғарчи Фитратнинг «ўз саодатини таъмин этиш» ҳақидаги фикри Ғарб маърифатчиларининг эгоцентристик қарашларига яқин бўлиб туюлса-да, аслида бундай эмас.

«Ахлоқ тарбияси, - деб ёзади у давомида, - инсонни ахлоқий баркамолликка етказиш ва унинг башарият жамиятига (таъкид бизники - С.У) фойдали инсон қилиб тарбиялашдан иборатдир».³ Кўринадики, Фитрат инсоннинг шахсий «саодати»ни эмас, башарият, жамият саодатини биринчи ўринга қўяди.

Самарқандлик Саидахмад Васлий «Садои Фарғона» газетасининг 1914 йил 71-сонида чоп этилган мақоласида: «Тараққий деганлари дин илми ҳамда ҳунар бирла бўлур»,⁴ - деб ёзар экан, инсон камолоти учун диний илмлар ва дунёвий илмлар бир хилда аҳамиятга эга эканлигини, динсиз, эътиқодсиз инсон ёвузликка мойил бўлишини айтади.

¹ Ойина (1914-1915 й)- Т., 2001. Б.22.

² Бехбудий М. Танланган асарлар. - Т.: Маънавият. 1999. Б.22.

³ Кўчирмалар «Ўзбек педагогикаси антологияси» китобидан олинди. Б. 52, 55.

⁴ Кўчирма «Туркистон матбуоти тарихи (1870-1917)» китобидан олинди. Б. 168.

Қарашларининг шаклланишида Европа ижтимоий фикрининг таъсири бўлса-да, улар ўз маданий меросини, энг яхши анъаналарни тиклаш, хусусан, кейинги асрлардаги бузилишлардан тозаланган, эзгу исломий қарашларни тиклашга кўпроқ диққат-эътиборларини қаратдилар.

Гарб ва рус маданияти билан чуқур таниш бўлган, Россия, хусусан, Туркистон жадидлари томонидан устоз сифатида эътироф этилган Аҳмад Закий Валидий Тўғон ҳам мусулмон ўлкаларнинг истиқболлини миллий ва диний анъаналарсиз кўрмаган эди. Унинг хотиралар китобига «Хотиралар: Туркистон ва бошқа шарқий мусулмон туркийларининг миллий ўзига хослик ва маданият учун курашлари» деб ном қўйиши бежиз эмас эди.

Ўз хотираларида у «икки саволга аниқ жавоб топишни ўзимга вазифа қилиб қўйдим:

1 Мусулмонлар, айниқса, турклар орқада қолаётганлигининг асосий сабаби нимада?

2. Бунинг туб сабаби - ислом дини, деган фикр тўғрими?»¹ -деб ёзади ва ўлка тарихини чуқур ўрганишга киришади. Бартольд, Леон Каэн, Гром-Грижимайло, Аристов каби олимларнинг асарларини чуқур таҳлил этган Валидий Тўғон: «Ислом миллатларининг орқада қолишининг сабаблари дин қонунларида эмас, XVI асардан бошлаб денгиз йўлларининг очилиши натижасида қадимги карвон савдо йўлларининг қаровсиз қолиши ... билан боғлиқ экан», - деган фикрга келади.

Рус олими профессор Катанов билан бўлган суҳбатини эслаб, Валидий Тўғон руҳий эврилишнинг олдини исломий маданият олиши мумкинлиги ҳақида гапиради. Олимнинг эслашича, Катанов унга: «Менинг муҳитим исломият сингари қудратли бир маданиятга эга эмас ... рус муҳитида ҳиссиётлар таъсирида қолдиқ, сени қудратли бир маданий муҳит вакили эканлигининг аҳамиятини тушуниб етган одам, деб ўйлайман...».²

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, XVIII аср Европа маърифатчилиги ва Туркистондаги 1905 йилдан кейинги фикрий уйғониш ўртасида кўп ўхшашликлар мавжуд.

Хусусан, ҳар икки ҳолда янги ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг шаклланиши билан алоҳида олинган шахсга, инсон ақли ва онгига алоҳида эътибор қаратилди.

¹ Аҳмад Закий Валидий Тўғон. Бўлингани бўри ер... - Т.: Адолат. 1997. Б. 27.

² Уша ерда. Б. 30.

Европа маърифатчилари янги давр кишисида ғайрат, шижоат, тадбиркорлик каби сифатларни кўрган ва уларни шу руҳда тарбиялаш ҳақида фикр юритганлар. Жаид ижодкорлар ҳам замонанинг комил кишиси сифатлари (яхши хулқлари - А.Авлоний) ичида шижоат, интизом, иқтисод кабиларга алоҳида эътибор қаратадилар.

Шу билан бирга, Европа маърифатчилиги билан жаидчилик ғоялари ўртасида маълум фарқлар ҳам мавжуд. Жумладан, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларидаги маърифатчилик ҳаракатидаги сингари жаидчилик ҳаракати исломни ислоҳ қилиш ҳаракати билан чамбарчас боғлиқ эди. Россия мустамлакачиларига қарши курашнинг муваффақиятини жаидлар халқни чин ислом маърифати руҳида тарбиялашда кўрадилар.

2. Европа адабиётида ижобий қаҳрамон ва Миллий Уйғониш даври адабиётида «комил инсон» сиймоси.

Баркамол инсон масаласи жадидларнинг фикр изланишлари доирасида асосий ўринлардан бирини эгаллайди. Хусусан, юрт, миллат равнақи ҳақида қайғурган Абдулла Авлоний ислохотларни инсондан бошламоқ зарурлигини чуқур ҳис этган. Унинг «Биринчи муаллим», «Иккинчи муаллим», «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ», «Мақтаб гулистони» каби қатор дарсликлари, «Адабиёт ёхуд миллий шеърлар» тўплами, драматик асарлари, мақолаларида баркамол инсон қиёфаси, сифатлари ва уни тарбиялаш масалалари ёритилган. Авлоний театрчилик, ноширлик, таржимонлик фаолиятида ҳам асосий кўзланган мақсади миллатни тарбия этиш бўлди. Хусусан, Абдулла Авлоний муассисларидан бири бўлган 1914 йил 19 сентябрда тузилган «Нашриёт» ширкати фаолиятининг асосий мақсадларидан бири «аҳолини оқартмақ» деб белгиланиши бежиз эмас эди.

Авлоний баркамол инсон концепциясини яратишда икки манбадан озуқа олди. Бир томондан, миллий анъана, халқ ижодиёти, шарқ аллома ва шоирларидан самарали фойдаланган ва шарқона комиллик гоёларини янги давр шароитига мувофиқлаштириб талқин этган бўлса, иккинчи томондан, Ғарб маданияти, Европадаги таълим-тарбия принципларидан баракали фойдаланди.

Жадид зиёлиларнинг кўпчилиги Европа ва рус маданияти билан таниш бўлган. Бу, албатта, тарихий шарт-шароит тақозоси эди. Сиддиқий-Ажзий «Ойна» журналининг 1914 йил 38-сонида эълон қилган «Орзу ва хаёл» мақоласида миллат истикболи ҳақида қайғуриб: «Эй мусулмонлар! Хоби ғафлат ва жаҳолатдан уйғонингизки, маориф офтоби Мағрибдан чиқа бошлади»,¹ - дея хитоб қилиши бежиз эмас эди. Европа маданияти, Европада кенг тарқалган турли назариялар, хусусан, инсон концепцияси турли йўллар билан жадидлар дунёқарашининг шаклланишига таъсир ўтказган. Рус истилочилари олиб келган маданият, ғарб театрининг Туркистон ўлкасига кириб келиши, жадидларнинг Европа давлатларига қилган саёҳат-сафарлари ёки Европа маданияти билан анча эрта тўқнаш келган Туркия ва араб мамлакатларига қилган сафарлари, Европа маданияти билан анча чуқур таниш бўлган озарбайжон ва татар зиёлилари билан мулоқоти, ғарб ва рус адабиёти намуналарининг таржималари жадид

¹ Ибрат. Сиддиқий - Ажзий. Сўфизода. Танланган асарлар. - Т.: Маънавият. 1999. Б. 198.

зиёлиларининг Ғарб тафаккури билан танишуви учун замин ҳозирлади.¹

Тадқиқотчилар XX аср бошларида Туркистон ўлкасидаги жараёнлар ва жадидчилик ҳаракати билан XVIII асрда Ғарбий Европа тарихий шарт-шароити ва маърифатчилик ҳаракати ўртасидаги ўхшашликни қайд этганлар. Хусусан, Б.Қосимов: «Ўлкамизда 1905 йилдан кейин яққол кўзга ташланган фикрий уйғониш ва маданий кўтарилиш ўз моҳияти билан XVIII аср француз маърифатчилигига кўп жиҳатдан ўхшаш эди»,² - деб ёзади. Ёки Д.Қуроно: «Жадидчилик ҳаракати ўзининг кўп жиҳатлари билан XVIII аср Европада кенг қулоч ёйган маърифатчилик ҳаракатига ўхшаб кетади»,³ - деб таъкидлайди. Б.Назаров, Д.Алимова, Е.А. Прилуцкийлар И.Гаспирли, М.Бехбудий, А.Шакури, Мунаввар Қори, А.Авлоний ва бошқа татар ва ўзбек жадидларининг Ғарб фалсафасига, хусусан, ундаги инсон концепциясига бўлган қизиқишларини ва Ғарбда шаклланган ахлоқ нормалари билан жадидларнинг ахлоқий қарашларидаги уйғун жиҳатларга эътиборни қаратган эди.⁴

Абдулла Авлоний ижодида комил инсон концепцияси билан Европа маърифатчилигида «Табиий одам» гоёси ўртасида ҳам қатор уйғун жиҳатларни кўриш мумкин.

Жамиятни ислоҳ қилиш, Ғарб экспансиясига қарши туриш, мустамлакачилик занжирларидан халос бўлиш, аввало, юқорида таъкидлаганимиздек, инсон омили билан боғлиқ эди. Шунинг учун ҳам жадидлар олдида Европа маърифатчилигидаги сингари янги жамиятда яшаш ва фаолият кўрсатиши лозим бўлган инсонни тарбиялаш вазифаси турди. Бу, аввало, инсон «статуси»ни белгилашни тақозо этди. Абдулла Авлоний, Б.Қосимов тўғри таъкидлаганидек, «Навоийнинг инсон ҳақидаги машҳур «инсон - хилқат тожи» нуқтаи-назари»га таянади». У кишилар туғилишидан ёмон бўлиб туғилмаслиги ва инсоннинг шаклланишида шароит муҳим роль ўйнаши ҳақида «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асарида шундай ёзади:

¹ Мазкур масалаларнинг турли жиҳатлари Б.Қосимов, Ш.Ризаев, А.Бобохонов, М.Маҳсумов, Ш.Турдиев ва бошқалар томонидан ёритилган.

² Қосимов Б. Оқ тонларни орзулаган шоир. // Авлоний А. Танланган асарлар. 2 жилдлик. Ж 1. Т.: Маънавият. 1998. Б. 32.

³ Қуроно Д. Жаҳон адабиётига йўл. // Жаҳон адабиёти. 1997. №6. Б. 166.

⁴ Қаранг: Жадидчилик: ислоҳот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Даврий тўплам. №1. -Т., 1999. Б. 53-68; Марказий Осиё XX аср бошида: ислоҳотлар, тараққиёт ва мустақиллик учун кураш (жадидчилик, мухториятчилик, истиклолчилик). Халқаро конференция материаллари. (1999 йил 16-18 сентябрь, Тошкент) - Т.: Маънавият. 2001. Б. 15-27.

«Билур ҳар киши аслини рангидан,
Ва ёким улангани зангидан».

«Ахлоқимиз(нинг) биносининг гўзал ва чиройли бўлишига тарбиянинг зўр таъсири бордур». Авлоний «Тарбиянинг замони» жуъзида «Тарбияни кимлар қилур? Қайда қилинур?» саволини қўйиб, уй, мактаб, мадраса таълими ҳақида гапиради ва ота-она, муаллим, мударрисларнинг ўқувсизлиги, таъмагирлиги, билимсизлигидан нолийди, яъни мавжуд муҳит, ижтимоий муносабатларнинг инсон шаклланишидаги аҳамиятини кўрсатиб ўтади.¹

Европа маърифатчилари ҳам, маълумки, «табиатан пок туғилган инсон»га шарт-шароит ва муҳитнинг таъсири хусусидаги фикрга таянадилар. «Бир даврдаги инсон насли, - деб ёзади Ж.Ж.Руссо, - бошқа даврдаги инсон насли эмас».²

Француз маърифатчисининг комил инсонни тарбиялашдаги бош фикри «Эмиль ёки тарбия» асарининг муқаддимасида келтирилган «Яратганнинг қўлидан чиққанда, ҳамма нарса гўзалдир, ҳаммаси инсон қўлида бузилади», - деган сўзларида мужассам бўлганки, бунда муаллиф, албатта, замонасини, яъни муҳитни назарда тутуди ва шунинг учун ҳам ўз тарбияси остидаги Эмильни атроф муҳит таъсирдан ҳоли қилишга интилади.

Руссо инсон характерида табиий (туғма) хусусиятлар билан муҳит ва бошқа одамлар таъсирида шаклланадиган хусусиятларни фарқлайди ва реал воқелик инсон характери, унинг руҳиятини шакллантиради, деб билади. Хусусан, «Икром» асарининг қаҳрамони отасининг уйида яшаганида жасур, амакиси ҳузурида - босиқ, уста қўлига шогирд бўлиб тушганида, ҳар нарсадан ҳайқадиган, камгап бўлиб қолади.

Маърифатчилар инсон табиатидаги энг муҳим, ҳал қилувчи хусусиятни ҳар нарсага қодир ақл деб билганлар. Жамиятни ўзгартириш ҳақида қайғурган энциклопедиячиларнинг раҳбари Дени Дидронинг барча нарсани ақл тарозусига қўйиш, ақл талабига жавоб бермаган нарсаларни супуриб ташлаш ҳақидаги фикри даврнинг руҳини белгилайди, десак хато қилмаймиз. XVIII асрнинг Европа тарихида «ақл асри» деб ном олиши ҳам беҳуда эмас эди.

Абдулла Авлоний, бошқа жадидлар сингари, юртининг аянч аҳволга тушишининг бош сабабини халқнинг илму маърифатдан узоқлашганида деб билади ва табиийки, инсон комиллигининг бош

¹ Авлоний А. Таъланган асарлар. 2 жилдлик. Ж.2. - Т.: Маънавият. 1998. Б. 36-38.

² Руссо Ж.Ж. Трактаты. - М., 1969. С. 96.

мезони сифатида ақлни кўрсатади. «Иккинчи муаллим» китобининг муқаддимасида шундай ёзади: «Жаноб Ҳақ бизга берган неъматлари орасинда АҚЛдан азиз ва қимматли нарса йўқдур».¹

Китобнинг «Ақл» фаслида ўз фикрининг тасдиғи сифатида қуйидаги ривоятни келтиради: «Бир кун отамиз Одам алайҳис-саломга жаноб Ҳақ тарафиндан ҳазрат Жаброил АҚЛ, ДИН ва ҲАЁни келтируб: «Аллоҳ таоло сизга бу уч нарсадан бирини олуб қолурга сизни ихтиёр қилди. Хоҳлаганингизни олиб қолингиз, сизга ҳақдур», – дедилар. Одам алайҳис – салом: «Ақлни ихтиёр қилдим», деганларида, ҳазрат Жаброил Дин ила Ҳаёга боқуб: «Сизлар ўз жойингизга кетингиз. Одам сизларни қабул қилмайди», – десалар, алар: «Жаноб Ҳақ бизларни, Ақл қайда бўлса, сизлар ҳам шунда бўлурсиз, деб амр қилган эди, бизлар Ақлдан айрилмаймиз», – дедилар. Эмди очуқ маълум бўлдики, Ақл қайда бўлса, Дин ва Ҳаё ҳам шунда бўлур экан».² Адибнинг ақлга алоҳида-эътибори яна шунда кўринадики, яхши хулқлар таснифи айни «фатонат» фаслидан бошланади. «Фатонат, – деб ёзади Авлоний, – ақл эгаси бўлуб демақдир. Ақл инсонларнинг пири комили, муршиди яғонасидур».³

Адиб комил инсон сифатларини белгилашда исломий ахлоқ, тасаввуф мезонларига суяниш баробарида, уларни янгича нуқтаи-назардан талқин этади. Б.Қосимов тўғри таъкидлаганидек; «у буларни («яхши» ва «ёмон» хулқларни – С.У.) талқин қилганда, кўпинча, ақлга мувофиқ келадиган, мувофиқ келмайдиган принциплардан келиб чиқади».⁴ Яъни А.Авлоний учун деярлик барча инсоний сифатларнинг заминини ақл ташкил этади ва улар тасаввуфий қарашлардан фарқли ўлароқ, конкрет ижтимоий моҳият касб этади. Хусусан, унинг наздида «виждон инсоннинг ақл ва фикрини ҳақиқий мезонидурки, бу тарозу ила ўз камчиликларини ўлчаб билмак ила баробар бошқаларнинг ҳам аъфол ва ҳаракотини сезур».⁵

Адиб «муҳаббат» тушунчасини ҳам тасаввуф таълимотидаги «илоҳий муҳаббат» тушунчасидан фарқли талқин этади. Муҳаббат заминий мазмун касб этади. «Агар бир шогирд илм ва муаллимни суймаса, иштаҳа ила ўқимаса, мақсудига етолмас. Ер юзидаги инсонларни уришма-талошмаларга қовушдирган, сийналарини душ-

¹ Авлоний А. Танланган асарлар. 2 жилдлик. Ж.1. – Т., 1998. Б. 10.

² Ўша ерда. Б. 10-11.

³ Ўша ерда. Б. 41.

⁴ Қосимов Б. Оқ тонгларни орзулаган шоир. // Авлоний А. Танланган асарлар. 2 жилдлик. Ж.1. – Т., 1998. Б. 34.

⁵ Авлоний А. Танланган асарлар. 2 жилдлик. Ж.2. – Т., 1998. Б. 54.

ман ўқига нишона қиладурган нарса дин ва миллатларнинг муҳаббатидур»,¹ - деб ёзади адиб.

XVIII асрда бир қатор инглиз ва француз муаллифларининг таълим-тарбияга оид рисолалари пайдо бўлди. Ж.Локкнинг «Болалар тарбияси» (1693), Ролленнинг «Таълим ҳақида рисола» (1726-1731) Ж.Ж. Руссонинг «Эмиль ёки тарбия» (1762) асарлари шулар қаторидадир. Уларда илм-фан, фалсафадаги ютуқларни рационал тарбия тизимида қўллашга интилиш кўринади. Инсон эркини бош неъмат деб эълон қилган маърифатчилар ўқувчиларни тобелик, ақидаларни сўзсиз қабул қилиш руҳида тарбиялашга интилган диний-черков таълими (хусусан, иезуитларнинг схоластик таълими)га янги педагогик принципларни қарама-қарши қўйдилар. Эркин инсонни тарбиялашдаги бош принцип илм ва тажриба бўлди.

Маълумки, XX аср бошида Туркистонда ҳам эски таълим тизimini сақлаб қолишга уринган қадимчилар билан «усули жадид» мактабларини очган зиёлилар ўртасида кескин кураш кечган эди.

Жадидлар ҳар дақиқа янги мактабларни ва таълим тизimini химоя қилишга, қадимчилар, улар таъсиридаги аҳоли ва маҳаллий халқни жаҳолатда тутишга ҳаракат қилган чор ҳукуматининг қаршиликлари билан курашишга мажбур эдилар.²

XX аср бошида нашр этилган газета-журналларнинг деярлик барча сонларида шу курашни акс эттирган мақолалар чоп этилган. Хусусан, «Ойна» журналининг 1915 йил 30 январь 8 - сониди «Таассуф» мақоласининг муаллифи дард билан: «Анча вақтдан бери миллатимиз орасида усули қадим ва усули жадиди низойи тушуб, халқимиз икки синфга айрилуб, бир-бирларини таҳқир ва ҳатто тақфир даражасига қадар олиб боруб ҳозирда ҳам шул мактаб масаласи ҳал этилгони йўқ эди»,³ - деб ёзади.

Давр «маишати»ни акс эттирган бадиий асарлардаги образлар системаси ҳам ана шу бир-бири билан зидлашган кучларнинг ифодаси бўлди. Жумладан, Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романида Раззоқ сўфи, Акбарали мингбоши, Ёдгорхўжа, Эшонбобо, жадид йигит тилга олган Шаҳобиддин домла, Миркомилбой кабилар «қадимчилар» ёхуд мавжуд шарт-шароитнинг сақланишидан манфаатдор бўлган кишилар лагерини ташкил этса, Абдисамат мингбоши, жадид

¹ Авлоний А. Танланган асарлар. 2 жилдлик. Ж.2. - Т., 1998. Б. 69.

² Бу ҳақда қаранг: Ўзбек педагогикаси антологияси. - Т., 1999. Б. 3-68.; Туркистон матбуоти тарихи (1870-1917). (Тузувчи. Н.А.Абдуазизова). Б. 69-220. - Т., 2000.

³ Ойна(1914-1915 й.). - Т.: Академия. 2001. Б.55.

йигит, Аҳмадбой Хусайнов, жадид йигит таъсирида руҳан янгидан туғилган Мирёқуб кабилар янгилашиш, тараққиёт тарафдорлари қаторига киради. Худди шундай, қаҳрамонларни икки қарама-қарши дунёга ажратиш ва улар ўртасидаги зиддиятни кўрсатиш ҳолатини М.Бехбудийнинг «Падаркуш...», Ҳожи Муъиннинг «Эски мактаб, янги мактаб», А.Авлонийнинг «Биз ва Сиз» каби қатор асарларда кузатамиз.

Жадидларнинг идеали эркин фикрлайдиган ақл ва виждон соҳибларини тарбия этиш эди. Фитрат комил инсон тарбияси хусусида фикр юритар экан: «Фикр ва ақл инсонни камолотга етказди... Инсоннинг комил ақли яхшилик муҳокамасидир», - деб ёзади ва муаллимларга «болалар ҳеч нарсани кўр-кўрона тақлид сифатида қабул қилмасинлар»¹ - дея маслаҳат беради.

Абдулла Авлоний комил инсон ахлоқини бошқа жадидлар сингари тарихни ҳаракатга келтирувчи куч сифатида талқин этади ва Е.А. Прилуцкий таъкидлаганидек, ахлоқ категорияларининг амалий аҳамиятини алоҳида ажратиб кўрсатади.²

Бу, хоҳ ислом ва тасаввуф таълимоти билан боғлиқ «анъанавий» комиллик белгилари бўладими, хоҳ янги ахлоқий категориялар (масалан, «интизом») бўладими, Авлоний «Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ» китобида келтирилган 31 та «яхши хулқлар»га тегишли.

Европа маърифатчилари қарашлари бўйича инсон ахлоқининг асосини юқорида қўрганимиздек, ҳиссий таассуротлар ва роҳат ташкил этади. Шу асосда инсонга таълим ва тарбия бериш принципларидан бири бўлган Руссонинг болани «табиий» тарбияси назарияси шаклланади. Руссо жамият учун фойдали инсонни тарбиялаш ҳақида фикр юритади. «Эмиль» романининг қаҳрамони тарбияси ҳақида гапирар экан, муаллиф уни «яшаш касбига» ўргатмоқчи эканлигини айтади. Яшаш деганда эса у ҳаракат қилиш ва ҳис этиш қобилиятини тушунади. Бунинг учун, авваламбор, инсон эркини бўғувчи, уни қулга айлантирувчи барча нарсалардан халос этиш керак. Инсон табиат мисолида, тажриба асносида яшаш ҳунарини эгаллаши керак, у тоғ-тошларни, дарахтларни, дарёларни, хуллас, табиатни кузатсин.

Абдулла Авлоний комил инсоннинг яхши хулқлари орасида «назари ибрат» сифатини келтиради: «Назари ибрат деб ҳар бир нарсага синчиклаб боқуб, шундан ўзига бир ҳисса ибрат олмоқни айтилур.

¹ Ўзбек педагогикаси антологияси. - Т., 1999. Б. 54-53.

² Қаранг. Прилуцкий Е.А. Запад и Восток в философских и теоретических концепциях джадидов. // Жадидчилик: ислохот, янгилашиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Даврий тўплам. N1. - Т., 1999. Б. 63.

Хулқларнинг энг афзали, инсонлар учун энг кераклиси назари ибратдур. Инсон ибрат назари ила боқуб дунё китобиндан ўз қадр-ҳиссасини билуб олмак лозимдур. Маърифат соҳиби бўлмак учун аҳволи оламдан хабардор бўлмак керак».¹ Адибнинг бу фикрлари билан Ж.Ж.Руссо ғоялари ўртасида маълум яқинликни кўриш мумкин.

Албатта, Ж.Ж.Руссо замонаси иллатлари, «инсон табиати»га зид «цивилизация мевалари»дан Эмилни ҳимоялашда цивилизация келтирган ютуқлардан, хусусан, китоблардан воз кечиш фикригача боради ва ўз тарбияланувчиси учун фақат Д.Дефонинг инсоннинг табиати билан яккама-якка олишувчи ҳақида ҳикоя қилувчи «Робинзон Крузо» романини қолдиради. Лекин бундай кескин фикрнинг илгари сурилиш сабаби жамиятда ҳукмрон адолатсизлик, тенгсизлик эканлигини тадқиқотчилар эътироф этганлар ва бундан Руссонинг «табиат китоби» асосида тарбиялаш ғояси ўз аҳамиятини йўқотмайди.

А.Авлоний ҳам аслида ўлик, фойдасиз билимларни берувчи китобларни рад этган эди ва таржимаи ҳолида мактабда «ер, одамлар, тоғ-тошлар, дарё, осмон ҳақида суҳбатлар ўтказмоққа ҳаракат қилгани»ни баён этади.²

Европа маърифатчилигида, хусусан, Ж.Ж.Руссо дунёқарашида, шахсга катта эътибор қаратилган эди. Бу, аввало, эски феодал муносабатларнинг инқирози ва капиталистик муносабатларнинг ривожланиши билан боғлиқ эди. Маърифатчилар инсон шахсини мустабид давлат ва табақавийликка асосланган жамиятдан ҳимоя қилишга интилдилар ва, аслида, улар идеалидаги «табиий одам» капиталистик жамият кишиси эди. Бадиий адабиётда унинг ёрқин намунаси Д.Дефонинг Робинзон Крузо образи бўлди. Робинзон нафақат инглиз маърифатчилик адабиётида, балки бутун Европа адабиётида марказий ўринни ишғол қилди.

Аваллиги бўлимда биз қатор Европа педагогларининг «Робинзон Крузо» романига мурожаат этганликларини қайд этган эдик. Д.Дефонинг жаҳонга танилишида унинг «Робинзон Крузо» асарининг фалсафий мазмунига юқори баҳо берган Ж.Ж.Руссонинг хизматлари катта бўлди. Нафақат XVIII асрда, балки кейинги даврларда ҳам Робинзон образининг кишилар дунёқарашига таъсирини кузатиш мумкин. Фарб адабиётида бутун бир «робинзонадалар» адабиёти вужудга келди. Дефо романига сон-саноксиз тақлидлар пайдо бўлди. Людвиг Шна-

¹ Авлоний А. Танланган асарлар. 2 жилдлик. Ж.2. - Т., 1998. Б. 56-57.

² Қаранг: Миллий уйғониш ва ўзбек филологияси масалалари. - Т.: Университет. 1996.

белнинг «Фельзенбург ороми» (1731-1743), Кампенинг «Кенжа Робинзон» (1779), Виснинг «Швейцариялик Робинзон» (1812), Бернаден Сен Пьернинг «Поля ви Виргиния» (1787), Фенимор Купернинг романлари шулар сирасидандир.

Оренбург ва Қозонда чиқадиган «Шўро» ва «Онг» каби журналларда Фарб адабиётидан қилинган таржималарга катта ўрин ажратганлиги, қатор Фарб классикларининг айрим асарлари, хусусан, Д.Дефонинг «Робинзон Крузо» романи алоҳида нашр этилганлиги ва бу журнал ва нашрларнинг Туркистон зиёлилари орасида кенг тарқалиши жадидларнинг «замона кишиси» қиёфасини белгилашда қисман уларнинг таъсиридан ҳоли бўлмаганидан далолат беради.

Робинзон Крузога хос ҳаётга ҳушёр муносабат, ишчанлик, амалий ишларга мойиллик, меҳнаткашлик белгиларини Абдулла Авлонийнинг замон талабларига мос мукамал инсон қиёфасида ҳам кўриш мумкин. «Туркий гулистон» асарида инсон эга бўлиши керак бўлган сифатлар орасида саъй ва ғайрат, шижоат тилга олинади. «Саъй ва ғайрат, - адибнинг таъриф беришича, - устига юкланган ибодат ва хизматларни ҳаракат бирла адо қилмакни айтилу... Ғайрат вужудимизга қувват, масъуд ва бахтиёр бўлишимизга сабабдур. Шунинг учун ҳар биримиз саъй қилуб, ўз кучимиз ила маишатимизга керак бўлган нарсаларни топуб, бошқаларга муҳтож бўлмай роҳат-роҳат яшамоқ лозимдур. Сиҳатимиз, саодатимиз, сарватимиз, қаноатимиз, сабримиз, фазилатимиз, алҳосил, бутун ҳаётимизга боғлиқдур. Ҳаракатлик кишилар тезгина мақсудларига етурлар».¹ Китобда «шижоат» хусусидаги муаллифнинг таърифида ишнинг кўзини, пулнинг қадри-ни биладиган тадбиркор, замона кишисининг қиёфаси намоён бўлади: «Шижоат деб ботир ва юракли бўлмакни айтилу. Шажигъ киши ҳеч нарсадан қўрқмайдурган ботир ва юракли бўлу. Саъй ва ғайратнинг зидди дангаса ва ялқовлик ўлдиғи каби шижоатнинг зидди қўрқоқликдур. Қўрқоқ савдогар фойда қилмас.

Қўрқоқ киши ўзини(нг) соясидан ҳуркар, ҳеч бир иш кишига юраги бўлмас. Кўп кишилар ваҳима ва қўрқоқлик орасидан молларидан, жонларидан, ватанларидан айрилулар. Шунинг учун ҳар ишда шижоатни қўлдан бермаслик керак».²

Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романидаги жадид йигит, ана шундай, XX аср бошларидаги адабиётимизда кенг ўрин олган қаҳрамонлар сирасидандир. Мирёқубга жадидлар ҳақида гапираб

¹ Авлоний А. Танланган асарлар. 2 жилдлик. Ж.1. - Т., 1998. Б. 45.

² Ўша ерда. Б. 47.

экан, у, жумладан, шундай дейди: «... Биз ўқийдиган газеталар...: «Бой бўл! Завод сол! Фабрика оч! Беш минглаб, ўн минглаб работчи ишлат! Миллий саноатни ривожлантир!» дейди... Ким пул топма дейди сизга? Мана, мен: Финляндияда магазиним бор; ҳар йил ярмаркага бориб иш қиламан. Францияда Лион, Германияда Ҳамбург шаҳарларига бораман. Тери, мўйна, маҳаллий саноат молларини ўтказаман. Дунёнинг пулини топаман...».¹

Европа маърифатчиларининг «табиий одам» гоёси Ренессанс давридаги гуманизм гоёларидан, инсоннинг чексиз имкониятларига ишончидан қувват олди. Шу билан биргаликда «табиий одам» маърифатчилар қарашларида Ренессанс даврига хос бўлган самовийлик, мавҳумликдан халос бўлди, инсоннинг заминий интилишларига яқин келди, кундалик маиший ҳаёт, амалий интилишлар нуқтаи назаридан баҳоланди.

Жадидлар ҳам, юқорида таъкидлаганимиздек, «замона кишиси» сифатларини белгилашда миллий, диний анъаналарга, таяндилар. Хусусан, Марказий Осиёда кенг тарқалган ва исломда доимо бўлган тасаввуфдаги «комил инсон» гоёсидан баҳра олдилар. Марказий Осиёдаги диний ислоҳотчилик билан чамбарчас боғланиб кетган жадидчилик ҳаракатининг дин ва тасаввуфга муносабатисиз моҳиятини охиригача очиш қийин.

Француз тадқиқотчиси Тьерри Заркон тўғри таъкидлаганидек: «Тасаввуф исломда ва айниқса, Марказий Осиёда доимо бўлган. Унинг таъсири XVIII аср охири ва XX асрнинг бошларигача давом этган ислоҳотларни тайёрлаш ва амалга оширишдан иборат узоқ даври мобайнида, айниқса, сезиларли бўлган».² Ислом динига, диний уламолар фаолиятига, тасаввуф, хусусан, Баҳоуддин Нақшбанд, Нажмиддин Кубро тариқатларига муносабатлари қанчалик мураккаб бўлган бўлмасин,³ жадидлар таракқиёт, ахлоқий уйғониш учун заминни ислом ва тасаввуф таълимотидан изладилар. Хусусан, Чўлпоннинг «... Ризо Тавфиқнинг баъзи бир янги шакл билан эски руҳда айтилган суфийлар шеърларини ўқиймен, шуларга дурустгина

¹ Чўлпон. Асарлар. Ж. II - Т., 1993. Б. 175.

² Заркон Тьерри. Суфизм в татарском мире в нач. XX в. // Ислам в татарском мире: история и современность (материалы международного симпозиума, Казань 29 апрель - 1 мая 1996 г). -Казань. 1997. С.117.

³ Бу ҳақда қаранг: Ўша манба: Стефан А.Дюдуаньон. Кадимизм: элементы социологии мусульманского традиционализма в татарском мире и в Мавераннахре (Конец XVIII - нач. XX в.в.). С. 57-69; Делану Ж. Некоторые аспекты возрождения ислама в России. Мусульманский реформизм в арабоязычных странах (1800-1940). С. 159-168; Тьерри Зарконнинг кайд этилган мақоласи. С. 117-133.

қонамен»,¹- деб ёзиши, М.Бехбудийнинг: «тарбиятхоналар замонча ва ҳам миллий ва диний руҳда бўлиши керакдур»,²- деган сўзлари, Фитратнинг Аҳмад Яссавийга бағишланган мақолалари ва уларда тасаввуф аҳли ва илмига берган ижобий таърифлари,³ жаҳидларнинг комил инсон, «замония кишиси» сифатларини белгилашда миллий ва диний (тасаввуфий) анъаналарига мурожаат этганларидан далолат беради.

Абдулла Авлонийнинг «Туркий гулистон...» китобида инсоннинг яхши хулқлари қаторида «диёнат», «исломият», «риёзат», «қаноат», «сабр», «ҳилм», «миқёси нафс», «итоат», «мунислик», «муҳаббат», «афу» каби хислатлар тилга олинадики, уларнинг заминида исломий, тасаввуфона қадриятлар ётади. Шу билан бирга Авлоний бу хислатларни таҳлил этар экан, давр талабларидан келиб чиқади ва Ғарб маърифатчилари сингари уларни мавҳумликдан халос этади, уларга инсоннинг кундалик эҳтиёжлари нуқтаи-назаридан таъриф беради.

Хусусан, риёзат деб, - ёзади у: «Ишлардан сақланмоқни айтилуру... Ялқовлик, кўп ухламак, ёмон одамлар ила юрмак, вақтни бекор ўткармак, айшу ишрат қилмак, кўп ошамак, фойдасиз сўзлар сўзламак, самоварларда, кўчаларда азиз умрини бўш ўткармак каби ишларнинг ҳаммаси риёзатга зид, умрнинг эгови, худонинг ғазабидур»⁴. Бу таърифда амалий ишларга, саъй ва ғайратга муҳтож даврнинг талаблари яққол кўзга ташланади.

Инсоннинг шаклланишида ижтимоий муҳитнинг ўрнига алоҳида эътиборларини қаратган маърифатчилар одамнинг «табиатан гўзал» хулқларини жамият таъсирида пайдо бўлган «ёмон хулқлар»га зид қўйиб, ўзларининг бош мақсадлари - жамиятни ақл асосида ислоҳ этиш ғоясини тасдиқлашга ҳаракат қилганлар. Шу нуқтаи-назардан Д.Дидронинг «Рамонинг жияни» асари Европа маърифатчилик адабиётида алоҳида ўрин тутаяди. Фалсафий диалог шаклида ёзилган мазкур асарда муаллиф ўз қаҳрамонидаги иллатларни танқид этиш орқали, ижобий идеалларни тасдиқлаш йўлидан боради. Гельвеций илгари сурган «бахт кетидан қувиш» фалсафасининг амалда мавжуд бўлган жамият шароитида ўзига хос намоиши бўлган Рамода, бир томондан, табиат унга инъом этган ўта синчковлик, масаланинг яширин моҳиятини кўра билиш ва бошқа «яхши

¹ Чўлпон. Адабиёт надир. - Т., 1994. Б. 58.

² Бехбудий М. Танланган асарлар. - Т., 1999. Б. 159.

³ Фитрат А. Танланган асарлар. Ж. II. - Т., 2000. Б. 17-37.

⁴ Авлоний А. Танланган асарлар. 2 жилдлик. Ж. 2. - Т., 1998. Б. 46.

хислат»лар, иккинчи томондан, жамият таъсирида шаклланган манманлик, ҳаёсизлик, сурбетлик каби иллатлар намоён бўлади.

Абдулла Авлоний ижодида ҳам замон, муҳит ўзгариши таъсирида айрим кишиларда намоён бўлаётган «ёмон хулқлар»ни фош этувчи қатор асарларни кўриш мумкин. Хусусан, «Адвокатлик осонми?» комедиясидаги Абдужаббор образида Рамонинг жиянига хос белгиларни кўриш қийин эмас.

Дидро қаҳрамони ўз ҳаёт фалсафасини шундай сўзларда баён этади: «Дунёда шунча бой аҳмоқлар бўлиб, уларнинг ҳисобига яшаш мумкин бўлганда, гадо бўлиш алам қилади».¹ Авлоний қаҳрамони Абдужаббор хўжайиннинг пул топишга «ўқувсизлиги»дан нолиб айтган сўзлари унга ҳамоҳанг: «Бу бизни адвокат хўжайинимизни ўзи ишни кўзини яхши билмайди. Халқни алдаб, пулини олиш илмини ўрганган эмас. «Лўлини эшагини суғор, пулини ол» деган эски замондан қолган гапга ҳам ақли етмайду. Олдига келгон одамларнинг барига унақа қил, мунақа қилуб кел (деб), ҳаммасини олдидан қуруқ чиқариб юборадур... Бизнинг одамларга унақа-мунақа деб фалсафа сотиш керак эмас, иш қилмоқ керак, иш кўрсатмоқ керак, йўл топмоқ керак».²

Дидро қаҳрамони вақтини чоғ ўтказса, лаззат олса бас, қолганларнинг бари унинг учун бемаънилик: «Биласизми - яшасин фалсафа, яшасин Сулаймоннинг оқиллиги - яхши май ичиш, нозик емиш билан қоринни қаппайтириш, гўзал аёллар билан яшаш, энг юмшоқ ўринларда ухлаш; қолган бари - бемаънилик».³ Суҳбатдошининг ҳайрат билан: «Қандай ахир! Ватанни ҳимоя қилишчи?», - деган саволига у: «Бемаънилик!»⁴, деб жавоб беради. Дўстларга ёрдам, ўз вазифаларини адо этиш, болалар тарбияси - барчаси унинг учун бемаънилик.

Абдулла Авлонийнинг «Бир Мунофиқ тилиндан» ҳажвияси қаҳрамони учун ҳам ҳаётда ҳеч бир муқаддас тушунча йўқ:

«Мен бир шундай кишиманки, ҳеч кимса

«Сен ёмон!» - деб ҳеч шикоят қилмаган.

Мен шундай бир уста кишидурманким,

Кимса менинг қилар ишим бўлмаган.

Халқ қошида диндор бўлиб, дин лофин

Уриб тинмай, «дин-дин!» - дея сўзлайман.

Агар бирор жаид афтлик учраса,

Маорифдан сўзлаб уни алдайман...

¹ Дидро Д. Избранные произведения. - М.-Л., 1951. С.91.

² Авлоний А. Танланган асарлар. 2 жилдлик. Ж.2. - Т., 1998. Б. 145.

³ Дидро Д. Избранные произведения. М. - Л., 1951. С.97.

⁴ Уша ерда. С.97.

Менга қолса, бирдир ёшу қариси,
Яхши-ёмон оламдаги бариси.
Ёлғиз менга керак эрур шу қорним,
Будир менинг кеча-кундуз тилагим...
Шул қорнимчун ҳар ишни-да ишларман,
Истар эсам халқимни-да сотарман».¹

Рамо сингари, А.Авлонийнинг мунофиқи ҳам, уни ўраб турган жамиятнинг сурати. У ўзининг ички дунёсини ошкор этар экан, аслида жамият иллатларини фош этади.

Рамо ҳаёсизларча ўзига баҳо берар экан: «Биласизми, мен жоҳил, аҳмоқ, тентак, сурбет, ялқов одамман, яъни бизнинг бургундияликлар айтмиш - учига чиққан фирибгар, муттахам, нафс бандасиман»² - дейди ва ўзининг бу хусусиятлари одамларга маъқул келишини айтади. Шу тарика Дидро ўз айбномасини жамиятга қарши қаратади.

Абдулла Авлонийнинг «Жоҳил тилиндан» (1914 й.) ҳажвиясидаги «нафсу авқоти учун» ҳар ишни қилган кимса ҳам ўз ишёқмаслиги, билимсизлиги, ўғрилигининг сабабини тарбия бермаган ота-онасидан, боринги жамиятнинг ўзидан ахтаради.

«Бу фано ишга сабаб кимдур, билинг, ман айтайин,
Тарбият қилмай онам, майдонда юрдим ахтариб.
Кўча кездим, илма тарғиб қилмади жоҳил отам,
Ошиқ ўйнаб, пул тикуб ҳар ёнда юрдим ахтариб».³

Кўринадики, Европа маърифатчилари ҳам, жаҳид зиёлилари ҳам оқил жамиятнинг пойдевори бўлган комил инсонни шакллантиришда муҳит ва тарбиянинг алоҳида ўрнини белгилаш асносида, давр иллатларини фош этадилар ва жамиятни ўзгартириш гоёсини илгари сурадилар.

Европа маърифатчилари қарашларидаги комил («табiiй») одам гоёси билан жаҳидлар, хусусан, Абдулла Авлоний қарашларидаги мукамал («замония») одам гоёси ўртасида юқорида қайд этилган типологик ўхшашликларни инкор этмаган ҳолда, улар ўртасида фарқли хусусиятларни ҳам тилга олиш лозим. Бу фарқларнинг, аввал айғиб ўтганимиздек, бир қанча асослари мавжуд. Биринчидан, жаҳидчилик ҳаракатининг моҳияти нафақат эскирган тартиблардан, балки мустамлакачилик асоратидан қутулишга интилиш билан боғлиқ эди. Иккинчидан, жаҳидчилик ҳаракати Европадаги маърифатчилик-

¹ Авлоний А. Танланган асарлар. 2 жилдлик. Ж.1. - Т., 1998. Б. 240.

² Дидро Д. Избранные произведения. - М.-Л., 1951 С. 89.

³ Авлоний А. Танланган асарлар. 2 жилдлик. Ж.1. - Т., 1998. Б. 223.

дан қарийб бир ярим-икки аср кечроқ бошланди ва орада ўтган даврнинг фикрий, назарий ютуқларига ҳам таянган. Учинчидан, Европа маърифатчилиги ўз тарихидан, ўтмишидан озукланган бўлса, жадидлар ҳам ўз халқининг ўтмиш маънавий меросига, маҳаллий анъаналарга таяндилар ва ҳ.к. Шунинг учун Абдулла Авлоний ижодидаги ва умуман жадид адабиётидаги «комил инсон» концепцияси билан Ғарб «инсоншунослиги» ўртасига тенглик аломатини қўйиб бўлмайдди.

Европа маърифатчилигидаги «табiiй одам» гоёси билан Абдулла Авлонийнинг «замония кишиси» ўртасидаги фарқли хусусиятлар, аввало, инсон ва жамият муносабатлари масаласида яққол кўзга ташланади.

Европа маърифатчиларининг инсонга бўлган қарашлари гуманистик ва демократик мазмунга эга эди. Инсон ахлоқи улар томонидан умуминсоний қадриятлар асосида талқин этилиб, одамлар ўртасидаги муносабатлар ҳам инсонпарварлик тамойиллари заминида белгилашга қаратилган эди. Аммо, аввалги бўлимда кўрганммиздек, маърифатчилар барча ижтимоий масалаларни алоҳида олинган шахс - «табiiй одам» манфаатлари нуқтаи-назаридан талқин этадилар. Масалан, Т.Гоббс таълимотига мувофиқ инсон ҳар қандай жонзод сингари биринчи навбатда ўзини-ўзи сақлашга интилади ва бу ҳар қандай одам учун энг улуг неъматдир. Зеро, «табиат шундай ташкил этилганки, ҳамма ўзи учун яхшилик истайди».¹

Бошқа француз маърифатчиси Д.Дидро инсоннинг барча ҳатти-ҳаракатлари унинг шахсий манфаатлари, бахтга интилиши билан белгиланади, деб ҳисоблайди. Инсон ўз бахтига ўзгаларнинг бахтсизлиги эвазига эришади. Бу ҳолатни ўзгартириш учун унинг фикрича, қонунлар алоҳида одамларнинг манфаатларини жамият манфаатлари билан уйғунлаштириши керак ва киши жамиятга зиён етказса, бу унинг ўзи учун ҳам зиёнга айланишини англаши керак. Инсон эзгу ишларни қилишдан манфаатдор бўлиши керак.²

Вольтер, Монтескьё, Гельвеций, Ж.Ж.Руссо ва бошқа маърифатчиларнинг қарашларида қанчалар фарқлар бўлмасин, улар йўналишда фикрлайдилар.

Аксарият Европа маърифатчилари аввалги давр мутафаккирлари, жумладан, Т.Гоббс, Ж.Локк ва бошқалар илгари сурган утилитар ахлоқ гоёларини ривожлантирдилар. Масалан, Гельвеций

¹ Гоббс Т. Избранные произведения в 2-х т.т. Т.1. - М., 1964. С.241.

² Бу ҳақда қаранг: Момджян Х.Н. Французское Просвещение XVIII века. - М., 1983. С.201-206.

«Инсон, унинг ақлий салоҳияти ва унинг тарбияси ҳақида» рисоласида инсоннинг ноҳуш ҳислардан, азобдан қочиши ва бутун вужуди билан роҳат ва бахтга интилиши» ҳақида ёзади. «Гельвецийнинг ахлоқ ҳақидаги фикрларида манфаат тушунчаси калит вазифасини ўтайдики, у орқали фундаментал ахлоқий категория бўлмиш фазилат ва иллатни фарқлайди ва одамларнинг жамиятдаги ҳаётини маънавий (ахлоқий) тартибга солиш муаммосини ҳал этишга ҳаракат қилади».¹ Бир сўз билан айтганда, Гельвеций ва бошқа маърифатчилар жамиятни ислоҳ қилиш дастурларини инсоннинг табиатига хос утилитар ахлоққа таяниб тузганлар.

Жадидларнинг мукамал инсон концепциясида инсон манфаатлари, аксинча, жамият, миллат, давлат манфаатларига бўйсундирилган. Бу, албатта, биз олдинги бўлимларда тилга олинган ўзига хос шарт-шароит билан боғлиқ эди. Алоҳида олинган инсон бахти, равақи, аввало, юртнинг мустамлакачилик асоратидан қутулишига, илғор (Европа) мамлакатлар билан мулоқотда рақобатбардош бўлишига, жаҳолатдан қутилишига боғлиқ. Бошқа жадидлар сингари Авлоний мукамал инсон фазилатлари ичида биринчи ўринга миллатпарварлик, юртпарварлик ҳислатларини қўяди. Ғарб индивидуализми Авлоний учун ҳам, бошқа жадидлар учун ҳам мутлақо бегона эди.

Абдурауф Фитрат ўз қаҳрамони тили билан: «Мен ҳар нарсани Овруподан ўргандим. Оврупонинг инсофсизлигини-да ўзиндан ўргандим. Мен Оврупонинг фазилатини инкор этмаям. Оврупонинг буюк фазилати кучсизларни алдаб, қонларини ичмақдир...»,² - деб ёзар экан, асосан, Европа давлатларининг мустамлакачилик сиёсатини назарда тутган бўлса-да, Европа маданияти заминидagi индивидуализм, бахтга интилиш йўлида инсоннинг барча ишларини оқлашга мойил фалсафасини ҳам назарда тутгани эҳтимолдан узоқ эмас.

А.Авлоний «Туркий гулистон» асарида келтирилган «яхши хулқлар» ичида «ватанни суймак»ка алоҳида эътиборини қаратади ва Расули Акрам набиййи муҳтарам саллаллоҳу алайҳи-вассалам афандимизнинг «ватанни суймак иймондандур: деган сўзларини келтириб, ҳатто «энг муқаддас диний еримиз ўлан Арабистонга боғларини, ҳовлиларини сотуб ҳижрат қилган ҳожиларимизнинг аксари яна ўз ватанларига қайтуб келурлар», деб ёзади ва «бунинг

¹ Ғузнецов. В.Н. Французский материализм XVIII века. - М., 1981. С. 216.

² Фитрат А. Чин севиш. - Т., 1996. Б. 46.

сабаби, яъни буларни тортиб келтурган қувват ўз ватанларининг, тупроқларининг меҳру муҳаббатидур»,¹ - деб ёзади. Адиб «садоқат» хислати ҳақида ёзар экан, содиқ одам, аввало, «дин ва миллатига, ватан ва давлатига тўғрилиқ ила хизмат қилуб»² эканини таъкидлайди. Адиб тилга эътибор ҳақида ёзганда ҳам, биринчи навбатда, миллат манфаатини назарда тутлади: «Хар бир миллатнинг дунёда борлигин кўрсатадургон ойинаи ҳаёти тил ва адабиётидир».³ Унинг наздида Б.Қосимов тўғри таъкидлаганидек: «тилга, маданиятга муҳаббат... ҳар бир кишининг халқига бўлган муҳаббатдир».⁴

«Адолат», «муҳаббат», «олийҳиммат», «хайрихоҳлик», кўйинги, қайси «яҳши хулққа» таъриф бермасин, Абдулла Авлоний шахсий манфаат эмас, аксинча ўзгаларга «фойда етурмак», «бошқаларнинг мол ва номусини риоя қилмак», «дин ва миллатга фойдалиқ ишларни мол ва жон ила ишламак»ни комилликнинг асосий белгиси деб билади.

«Адабиёт ёхуд миллий шеърлар» тўпламига киритилган аксарият шеърларида миллат, давлат ҳолига назар орқали инсон комиллиги белгиланади. Шоир «Иффатли инсонлар» шеърида шундай ёзади:

«Бўйинини эгмас кишига ҳақни билгон нафс учун,

Молин исроф айламас олийжанобон нафс учун,

Маслагу мақсадни сотмас чин мусулмон нафс учун,

Йиртмас иффат пардасин арбоби урфон нафс учун».⁵

Жадидларнинг инсон ва жамият муносабатларини инсон комиллигини белгилашларида жамият, миллат, юрт манфаатларининг устуворлиги, ҳал этувчи мезон эканлиги юкорида кўрсатганимиздек, бир томондан, халқимиз ҳаётининг азалдан жамоавийлик тамойилларига таянганлиги бўлса, иккинчи томондан, ўлкамизда XIX аср охири - XX аср бошларида таркиб топган ижтимоий-сиёсий вазият жадидлар ўз олдиларига қўйган мақсад билан белгиланади. Шоир тили билан айтганда:

«Бизларни ҳам ҳаққимиз бор бошқа миллатлар қатор,

Миллати давлатга лойиқ аҳли хизматлар чиқиб».⁶

Ғарб маърифатчилиги, аввал кўрганимиздек, моҳият-мазмунни билан антифеодал ҳаракат эди. Маърифатчилар «табий одам» сифатларини белгилашда айни инсон эркини бўғувчи, унга ўз имко-

¹ Авлоний А. Танланган асарлар 2 жилдлик. Ж.2. - Т., 1998. Б. 55.

² Ўша ерда. Б. 67.

³ Ўша ерда. Б. 60.

⁴ Ўша манба. Ж.1. Б.35.

⁵ Ўша манба. Ж.1. Б. 148.

⁶ Ўша ерда. Б. 106.

ниятларини намойиш этишига тўсиққа айланган феодал жамиятига хос табақавийликка қарши чиқдилар. Хусусан, Гельвеций шундай ёзган эди: «Табақавийлик руҳи бизни ҳар томонлама қулликка маҳкум этади».¹

Жадидчилик ҳаракати ҳам бир жиҳатдан ҳукмрон феодал муносабатларга, эскирган хурофотларга қарши кураш билан боғлиқ эди, албатта. Аммо, унутмаслик лозимки, жадидлар учун тараққиётга тўсиқ бўлувчи асосий ёв мустамлакачилар ва мустамлакачилик сиёсати эди. Абдулла Авлоний:

«Сенинг исминг оз дунёда муқаддасдур,

Ҳар ким сенинг қадринг билмас-ақли пастдур.

Сенинг туйғунг юракларга савдо солур.

Сенинг дардинг бошқа дардни тортиб олур», - деб ёзар экан, Батан дарди, унинг истиқлоли ва истиқболи бошқа дардлардан устун эканлигини айтади.

Шундай экан, Европа маърифатчилиги даврида зиддиятга киришган кучлар билан XX аср бошларида Туркистон ўлкасидаги тўқнаш келган кучлар ўртасида маълум фарқлар бор эди. Европа маърифатчилари учун бундай кучлар, асосан, «ўтмиш» ва «келажак», «эски авлод» ва «янги авлод» қиёфасида намоён бўлади. Идеал келажак жамиятни улар эрк ва тенглик жамияти сифатида тасаввур этганлар ва уларнинг наздида қурилажак жамият жоҳил ва золим ҳукмдорлардан, феодал қулликдан ҳалос бўлади. Эски табақавийлик ва зодагонлар бўлган ерда эрк бўлиши мумкин эмас. Хусусан, Гельвеций: «Қанча зодагон бўлса, шунча золим бор»,² - деганда, айни шуни назарда тутган эди.

Келажак ва ўтмиш, эски авлод ва янги авлод зидлашуви, Фарбдаги ижтимоий фикрнинг ривожини, янги даврда (Ренессанс давридан бошлаб) ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги тинимсиз силжишлар Фарб адабиётида кенг ўрин олган, ўзида мафкуралар ва фикрлар алмашуви жараёнини акс эттирган «оталар ва болалар» муаммосини келтириб чиқарди. Авлодлар ўртасидаги мафкуравий дунёқарашдаги зиддият маълум маънода Ж.Ж. Руссо («Юлия ёки янги Элоиза»), Д.Дидро («Роҳиба», «Рамонинг жияни»), Ф. Шиллер («Макр ва муҳаббат») ва бошқа маърифатчилар ижодида акс этиб, XIX ва XX аср адабиётида ҳам ўзининг турли талқинларини топди.

¹ Кўчирма. Х.Н. Момджяннинг «Французское Просвещение XVIII века» китобидан олинди. С. 278.

² Кўчирма. Х.Н. Момджяннинг «Французское Просвещение XVIII века». - М., 1983. китобидан олинди: Б. 278.

XX аср бошидаги Туркистон ўлкасида жамиятни ислоҳ этиш жараёни буткул ўзгача ижтимоий-маданий шароитда кечди. Миллий анъаналар, ўзбекларга азалдан хос бўлган ота-она ва фарзанд, устоз-шоғирд муносабатлари туфайли асосий ижтимоий кучларнинг бўлиниши «оталар ва болалар» ўртасидаги зиддият шаклида намоён бўлмади.

Шу ўринда айтиш лозимки, айрим тадқиқотчилар, хусусан, Х.И.Азимованинг А.Авлонийнинг «Биз ва Сиз» фожеасини «оталар ва болалар» муаммоси билан боғлашига қўшилиш қийин.¹ Аслида унинг А.Авлоний асарида ҳам, Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий, Бобур, Муқимий ва бошқа шоир ва мутафаккирлар ижодида ҳам «оталар ва болалар» муаммосини кўриши, масалага ўта юзаки, жўн ёндошишдан далолат беради. Хусусан, ота ва фарзанд ўртасидаги тарихимизда кўп содир бўлган тахт учун талаш-урушларини эски ва янги мафкуралар зиддияти билан бир қаторга қўйиш жиддий эътироз уйғотади.

«Қадимчилар» ва «жадидчилар» ўртасидаги зиддият ёки А.Авлонийнинг «биз ва сиз»лари илм-маърифат сари юз тутган илғор шахслар ва жаҳолат, илмсизлик ботқоғига ботган кишилар ўртасидаги мафкуравий қарама-қаршилик тарзида намоён бўлади. Авлоний асарида Европада таълим олиб келган Камол «маданият тўлқинлари»дан баҳра олмаган кишилар билан конфликтга киришади ва унинг мухолифлари ичида нафақат «эски авлод» вакиллари, балки укаси Али, синглиси Хабиба ҳам бор. «Биз ва Сиз» пьесасидаги конфликт оталар ва болалар ўртасидаги конфликт эмаслигидан Камолнинг қуйидаги сўзлари ҳам далолат бериб туради: «Ўн йил ичинда Европада ўқув юрган вақтимда Туркистон аллақанча ўзгаргон, (унда) маданий ҳаёт ўрнашгон деб эшитгон эдим... Туркистон болалари ҳам унча-мунча йўлга киргон, ўзгаришлар орқасида тараққийга қадам босгандур деб ўйлагон эдим. Ҳайҳот, бу фикримда зўр янглишгонман, хато ўйлагонман... Фикр ва маслак жиҳатидан отам, онам, укам, қариндош-уруғим - ҳаммаси менга душман...».²

Адиб «сиз»лар қаторига хурофотга ботган, «чуригон турмушга ўргануб, одат қилуб қолгон» кишиларни ҳам, «бошларига ёврўпо қалпоғини киуб «Маданият!», «Маданият!» деб оғизларини кўпуртуруб, оз-моз мусулмонча, чала-ярим русча сўйлашуб кулгу бўлиб» юрган, «чиройлик ва чиккабел қизлари ила ўйнашмакни, рестуран

¹ Қаранг: Азимова Х.И. Абдулла Авлоний драматургияси. Филол. фанлари ном...дис.автореф. - Т., 1999. Б. 14-15.

² Авлоний А. Танланган асарлар. 2 жилдлик. Ж.2. - Т., 1998. Б. 156-157.

ва фивахоналарга боруб, қимор ўйнамак ва ичкулик қилуб, тонг откузмакни, бир оз қизишгандан сўнг одобдан ташқари маданиятга ярашмаган сўзларни айтишмакни...»¹ одат қилган ёшларни ҳам кири-тади.

Демак, айтиш мумкинки, Европа маърифатчилигида комил («табий») инсон концепцияси феодал тартиблари емирилиб, уларнинг ўрнида капиталистик муносабатлар қарор топаётган бир шароитда шахс мақомининг ўзгариши билан боғлиқ тарзда шаклланган бўлса, Туркистон ўлкаси шароитида жадидлар мукамал («замония») инсон сифатларини белгилашда, аввало, миллий ўзликни англаш ва юрт истиқболи йўлида амалга ошириш лозим бўлган буюк ишлар нуқтаи-назаридан ёндошганлар. Шу жиҳатдан Абдулла Авлонийнинг «Шухрат» шеъридаги инсон интилишлари билан вобаста бўлган «шухрат» туйғуси хусусидаги фикрлари диққатга сазовор: Шоир «шухрат» туйғусини инсоннинг шахсий интилишлари доирасида эмас, айна юрт, миллат ғамидаги туйғу сифатида талқин этади:

«Вужудин сарф қилгон илм учун бечорадур «Шухрат».
Дили миллат ғамида дам-бадам садпорадур «Шухрат»...
Қўюб сарлавҳасина илм истар муддаосина,
Яна дебочасида шарҳ этар миллат-баҳосини,
Қани хушфаҳм билса, гавҳари қиммат баҳосина,
Замона маъданида бир зумдир радпорадур «Шухрат».
Халойиқ гўшидин хомуши гафлат финсасин тортур,
Ғариб миллат кўзидин сафҳаси-ла ёшини артур,
Хулуси ният ила зори миллат сўзини айтур,
Фароғат, хоби гафлатдан кеча бедорадур «Шухрат».²

Бу борада А.Авлоний ва бошқа жадидларнинг миллат, миллий ўзликни англаш ҳақидаги фикрлари Ж.Ж. Руссонинг фикрларига яқиндек бўлиб туюлади. Хусусан, француз маърифатчиси шундай ёзган эди: «Биз таянишимиз керак бўлган бош принцип - бу миллий характердир: Ҳар бир халқ ўз миллий характерига эга ёки эга бўлиши керак; агар у халқда йўқ бўлганда, унда халққа бундай характерни беришдан бошлаш керак бўлар эди».³ Аммо бу яқинлик фақат юзада турган яқинликдир. Зеро, Ж.Ж.Руссо миллий ўзликни англаш хусусида фикр юритмайди (Европа халқлари учун миллий ўзликни англаш, миллий асосда давлат тузиш Ренессанс ва ундан кейинги XVII асрда долзарб муаммо бўлиб, маърифатчилар олдида

¹ Авлоний А. Танланган асарлар. 2 жилдлик. Ж.2. - Т., 1998. Б. 219.

² Ўша ерда. Ж.1. Б. 222.

³ Руссо Ж.Ж. Трактаты. - М., 1969. С.268.

эса навбатдаги вазифалар турган эди). Миллий характер, унинг наздида, «куллик ва зулм» туфайли, «сарой» ва «кулба»да яшайдиганлар турли тилда сўзлашиши ва уларнинг эзгулик, адолат ва иллат, нуксон ҳақидаги тушунчалари турлича бўлганлиги туфайли бузилгандир.¹ Кўринадики, Ж.Ж.Руссо миллий ўзликни англаш хусусида эмас, куллик ва зулмга таянган феодал жамиятини яқсон этиш, шахс эркинликларини таъминлашга қодир янги тартибларни ўрнатиш ҳақида гапирди.

Маълумки, антифеодал мазмунга эга бўлган Европа маърифатчилик ҳаракати, бир томондан, инсон эрки, «табиий интилишлари»га зид бўлган, эски тартибларнинг мафкуравий пойдевори вазифасини ўтаган черков ва динга қарши кураш билан боғланган ва аксарият маърифатчилар моддиюнчилик қарашларига таянган эди.

Гельвеций, Д.Дидро ва бошқа моддиюнча қарашларни илгари сурган маърифатчилар диний ахлоқни қаттиқ танқид остига олдилар. Уларнинг фикрича, дин инсонни ўз табиатига қарши боришга, эҳтиросларини ва шахсий бахт сари интилишларини босишга ундайди.² «Инсон муаммоси... аксарият ҳолларда очиқ материализм нуқтаи назаридан (Ламерти, Дидро, Гельвеций, Гольбах) ёки деизм, аниқроқ айтганда, материалистик фалсафанинг деистик шакли нуқтаи назаридан (Вольтер, Руссо) ҳал қилинар эди».³ Бу фикрни давом эттириб, айтиш мумкинки, маърифатчилар «табиий инсон» концепциясини илгари сураётган эканлар, инсоннинг диний талқинини, хусусан, инсон табиати моддий (жисмий) ва руҳий асосдан ташкил топиши ҳақидаги дуалистик талқинни рад этганлар. Ҳатто динни инкор этган одамларни тошбағир деб атаган Ж.Ж.Руссо ҳам абадий руҳнинг мавжудлигини фақат «мумкин» деб қўя қолган эди.

Албатта, юртимиздаги «қадимчилар» ва «жадидчилар» ўртасида кескин кураш кечган ва «жадидчилар» халқни жаҳолат сари етаклаётган диний уламоларга нисбатан муросасиз муносабатда бўлганлар. А.Авлоний ҳам «муллоларга қарши уюшма» аъзоси бўлганлигини айтади. Қадимчилар ва жадидчилар, жадидларнинг динга муносабати хусусида қатор ўзбек ва хорижлик олимлар ўз фикрларини баён

¹ Қаранг: Ўша ерда. В.268-269.

² Бу ҳақда қаранг: Момдзян Х.Н. Французское Просвещение XVIII века. - М., 1983. С.255-266.

³ Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. Древний мир - эпоха Просвещения. (Сост. П.С. Гуревич). - М., 1991. С. 301.

етишган. Француз олимлари Тъери Заркон, Жильбер Делану, ўзбек олимлари Б.Қосимов, Н.Каримов, Ш.Ризаев, Ш.Турдиев, Д.Алимова ва бошқалар ўз тадқиқот ишларида масаланинг турли жиҳатларини ёритишган. Хусусан, Ш.Ризаев руҳоний уламолар ва жадид зиёлилар ўртасидаги кескин муносабат ҳақида гапириб: «Жадидлар, тараққийчилар «Шўрои исломия» ташкилотига, руҳонийлар эса «Уламо» жамиятига ажралишиб, асосий душман ўрнига ўзаро курашни авж олдирдилар»,¹ - деб ёзади. Аммо унутмаслик лозимки, жадидлар динни ниқоб қилиб олган ва ундан ўз шахсий гараз ниятларида фойдаланган мутаассиб диндорлар билан курашганлар ва дин байроғи остида сиёсий масалаларни ҳал этишга қаршилиқ кўрсатганлар. Бошқа томондан, рус мустамаккачилари «ерли халқнинг рус таъсирига сира тушмаган вакиллари - руҳонийлари» дан хавфсираганлар ва исломни бузиш, эътиқодни сусайтиришни Туркистон ўлкасини қўлда тутиб қолишнинг асосий чораларидан бири деб билганлар. Шунинг учун ҳам жадидлар диний эътиқодни сақлашда халқнинг ўзлигини сақлаш ва истиқболда мустақилликни қўлга киритиш воситасини кўрганлар. Улар фақат ислом динини тўғри талқин этиш, хурофотлардан тозалаш, замон талабларига мувофиқлаштириш лозим деб ҳисоблаганлар.

Бошқа сўзлар билан айтганда, жадидчилик ҳаракати диний ислохотчилик ҳаракати билан уйғунлашиб кетган ва жадидлар комил инсонни дин-эътиқоддан ташқарида тасаввур этмаганлар. А.Авлоний инсон ҳақида, уни камолотга етказиш ҳақида фикр юритар экан, «инсон икки нарсадан мураккабдур. Бири жасад, иккинчиси нафсдур»,² деган тушунчадан, яъни инсон табиатининг диндаги дуалистик тақинидан келиб чиқади ва ислом оламида қадимдан қарор топган қарашлар негизда комиллик сифатларини белгилайди. Аксарият жадидлар айна шу йўналишда фикрлайдилар. Хусусан, М.Бехбудий тарбия ҳақида гапирар экан, унинг «миллий ва диний руҳда бўлиши керак»³ лигини таъкидлайди. А.Авлоний «Туркий гулистон...» асаридаги «яхши хулқлар» рўйхатига «диёнат» ва «исломият» тушунчаларини ҳам киритади ҳамда комил инсонни дину диёнатдан ташқарида тасаввур қилмайди. «Диёнат, - унинг ёзишича: «Аллоҳ хузурини яқин қиладурган муқаддас эътиқоддурки, оламда мундан суюкли нарса йўқдур... Дин ва эътиқоди саломат бўлмаган кишилар ҳақни ботилдан, фойдани зарардан, оқни қорадан, яхшини ёмондан айира олмас. Энг

¹ Ризаев Ш. Жадид драмаси. - Т., 1997. Б. 48.

² Авлоний А. Танланган асарлар. 2 жилдлик. Ж.2. - Т., 1998. Б. 34.

³ Бехбудий М. Танланган асарлар. - Т., 1999. Б. 159.

муҳими, «шундай кишилардан на ўзига ва на бошқа кишиларга ва на миллатга тарихчи фойда йўқдур».¹ Адиб икки тур ибодат - тан ибодати ва руҳ ибодати ҳақида гапирар экан, «бир киши тан ибодатини қилуб, руҳ ибодатини қилмаса, ўз вазифасини адо қилмаган бўладур» деб ёзади ва Европа маърифатчиларидан фарқли ўлароқ ақли дин ва эътиқод нуқтаи-назаридан баҳолайди: «Ақл дин ила, дин амал ила, амал тақво ила камол топар. Дин инсонларнинг дилидан саҳоват, марҳамат, шафқат, улфат, мурувват эшикларини очуб, саодату саломат бўстонига олиб борур».²

Инсоннинг комиллиги белгисини, «инсония замония» кишисининг қимматини адиб, аввало, унинг маънавий қувватида кўради, ақлнинг қиммати эса унинг инсон маънавий юксалиши учун қай даражада хизмат қилиши билан белгиланади. Шунинг учун ҳам А.Авлоний инсоннинг маънавий юксалишига хизмат қилувчи динга алоҳида эътиборини қаратади ва кишига ёшлиқдан ислом ҳақида тўғри тушунча бериш лозим деб билади. 1910 йилда босилиб чиққан «Ибтидоий мактабларнинг учинчи ва тўртинчи синф шогирдларина» махсус яратилган А.Авлонийнинг «Мухтасар тарихи анбиё ва тарихи ислом» китоби бунинг ёрқин далилидир.

Абдурауф Фитратнинг «Шайтоннинг тангрига исёни» асари ҳам жадид «инсоншунослиги» ҳақидаги тасаввурларни тўлдиришга имкон беради. Жадид адабиётида алоҳида ўрин тутган бу том маънода фалсафий ва мазмунан мураккаб асарга турли талқинлар берилган. Хусусан, Х.Болтабоев фикрича, бу асарда «руслаштириш жараёнининг айрим ташқи жиҳатлари кескин танқид ва пичинг остига олинган» ва у «ўз замонасидаги социал адолатсизликларга қарши қаратилган... чуқур сатирик асар сифатида ўрганилиши лозим».³ Б.Қосимов: «Унга Фитратнинг умуман инқилобга, шу жумладан, Октябрга кишилиқнинг, миллатнинг ўзлигини йўқотишга, ақлли-ақлсиз, меҳнаткаш-ялқов, уздабурон-овсарни амалда бир қилишга қаратилган социалистик турмуш тарзига муносабатидан келиб чиқиб ёндошиш керак... Асарда бош мавзу - тарих ва тақдир»⁴ - деб ёзади. Г.Раҳимова ҳам асарда инқилобий мазмунни кўради.⁵ Немис олимаси И.Балдауф эса унга атеистик руҳдаги ўзбек «худосизлик адабиёти» намунаси деб

¹ Авлоний А. Танланган асарлар. Ж.2. - Т., 1998. Б. 42.

² Ўша ерда. Б. 42.

³ Болтабоев Х. Фитрат ва истиқлол маънавияти. // Фитрат А. Танланган асарлар. Ж.1. - Т.: Маънавият. 2000. Б.25-26.

⁴ Қосимов Б. Маслақдошлар: Беҳбудий, Ажзий, Фитрат. - Т.: Шарқ, 1994. Б. 130.

⁵ Қаранг: Адабий мерос. 1990. №3. Б.77

баҳо беради.¹ А.Алиевнинг фикрича, Фитрат: «мамлакатимизда авж олдирилган фан билан динни қарама-қарши қўйиш усулини бадий ифода этишга интилади»² ва ҳ.к.

Турли ва баъзан бир-бирига зид бўлган талқинлар, «Шайтоннинг тангрига исёни» асарини таҳлил этишга ва уни Ғарб адабиётидаги ўхшаш сюжетлар билан қиёслаш орқали асар гоёси масаласига алоҳида тўхталишни тақозо этади.

Европа адабиётида Уйғониш давридан бошлаб инсон тафаккурининг мураккаб ва қарама-қаршиликларга тўла ҳаракатини ифода этган асарлар кўп. Хусусан, Инжилдаги сюжетлар ёки доктор Фауст ҳақидаги немис халқи афсоналари ва улар асосида яратилган К.Марло, Лессинг, Гёте ва яна ўнлаб ёзувчиларнинг асослари бунга мисол.

Мильтоннинг «Йўқотилган жаннат» поэмаси ҳам шу қатордан ўрин олган. Аввало, ҳар икки асар(Фитратнинг «Шайтоннинг тангрига исёни» ва Мильтоннинг «Йўқотилган жаннат»)нинг сюжети аслида бир ривоятдан олинганлиги уларни қиёслашга ундади. Худо малакларни ўзи туپроқдан яратган Одам атога сажда қилишга амр қилиши ва Иблис буни истамай исён қилгани ҳақида «Инжил»да ҳам «Қуръон»да ҳам ҳикоя қилинади.

1649 йилги инқилобдан сўнг янги тузилган ҳокимият ишларига жалб этилган Мильтон 1660 йили яқка ҳокимликнинг қайта тикланиши оқибатида жамиятдаги ўз мавқеини йўқотади. Инқилобнинг енгилиши ва Стюартларнинг ҳокимиятга қайтиши уни давр бўҳронларини акс эттирувчи сюжетларни излашга ундади. Шу тариқа Мильтон инқилоб руҳи билан суғорилган энг муҳим асарларини, хусусан, «Йўқотилган жаннат» поэмасини яратади.

Фитратнинг «Шайтоннинг тангрига исёни» драмаси ҳам ўхшаш бир шароитда яратилди. 1917 йил февраль инқилоби бошқа жадид зиёлилари қатори, Фитратга ҳам умид бағишлади ва у янги ёш бухороликлар инқилобий партиясини тузишда ва унинг фаолиятида фаол иштирок этади. Аммо Октябрь тўнтарилиши, Туркистон мухториятининг қонга ботирилиши, Бухородаги «Колесов воқеаси» ва бошқа қайғули ҳодисалар ундаги истиқлол умидини сўндирди. Инқилоб руҳидаги асарлари, жумладан, «Шайтоннинг тангрига исёни» драмаси айна шу тарихий вазиятда ва шоир тушган руҳий ҳолатда ёзилди.

Фитратнинг Ғарб фалсафаси ва адабиёти билан қизикқанлиги ва яқиндан таниш бўлганлиги маълум. Шундай экан, у Мильтоннинг

¹ Қаранг: Балдауф И. XX аср ўзбек адабиётига чизгилар. - Т.: Маънавият. 2001. Б. 58-66.

² Алиев А. Истиқлол ва адабий мерос. - Т.: Ўзбекистон. 1997. Б.48.

«Йўқотилган жаннат» поэмаси ёки мазкур сюжет асосида яратилган бошқа асарлар билан таниш бўлганлиги, гарчи буни бевосита тасдиқловчи фактлар бўлмаса-да, эҳтимолдан узоқ эмас. Аммо ҳозир гап бу ҳақида эмас.

Иблиснинг Худога қарши исёни ҳақидаги ривоят Европада ҳам, Марказий Осиёда ҳам анчадан буён турли ёзувчи ва алломаларнинг диққатини тортиб келган ва ҳар икки ҳудудда унинг турли талқинлари мавжуд эди. Жумладан, Мильтон Европа адабиётида ўзидан анча аввал «Инжил»даги сюжет асосида яратилган ва XVI асрдаёқ Англияда кенг тарқалган француз протестант шоирларининг асарлари, хусусан, Дю Бартанинг «Иккинчи хафта» асари, Нидерланд уйғониш адабиётининг таниқли вакили Иоста фон ден Фонделнинг «Люцифер» драмаси, итальян ёзувчиси Жанбатист Андреинининг «Одам ато» каби асарлар Мильтонга таниш бўлган.

Мазкур ривоят Фитратга қадар бизнинг мумтоз адабиётимиз вакиллари, айниқса, мутасаввиф алломаларининг ҳам диққатини ўзига жалб этган. Хусусан, бу ривоятга Фаридиддин Аттор тавҳид гоёсини тасдиқлаш мақсадида мурожаат этган бўлса, бошқа мутасаввифлар уни Оллоҳнинг қудратини тасдиқловчи лавҳа сифатида тилга олганлар. Фитрат, албатта, тасаввуф адабиётидаги турли талқинлар билан таниш бўлган. Бошқа сўзлар билан айтганда, Мильтон ҳам, Фитрат ҳам ўз ўлкаларидаги анъаналарга маълум даражада суянганлар. Юқорида қайд этилган шароитда Фитрат ривоятни мутасаввифлардан буткул ўзгача талқин этган бўлса-да, Ғарб анъаналари, хусусан Мильтон асари билан таниш бўлиши шарт эмасди. Фитрат тақдирида ва ўлкамиз ҳаётида содир бўлган воқеалар ривоятга инқилобий мазмун беришга ўз-ўзидан туртки бериши табиий бир ҳол эди.

Мильтоннинг «Йўқотилган жаннат» асари XVII аср инглиз буржуа инқилобининг ўзига хос бадий талқини сифатида майдонга келди. Унинг инқилобий мазмуни Иблиснинг Худога қарши курашида намоён бўлади. «Инжил»даги ривоят мазмуни Худонинг улуглиги ва Иблиснинг тубанлигини кўрсатишга қаратилган эди. Мильтон талқинида Худо, Инсон ва ривоятдаги бошқа персонажлар рамзий маъно касб этади. Жумладан, унинг поэмасидаги Худо - золим ҳукмдор рамзи. У «бир ўзи фалакда ҳукмдорлик қилади ва бўйин эгишни истамаган Одамларни ҳам, Малакларни ҳам жазолайди».

Фитрат ўз асарида, Б.Қосимов, И.Балдауф ва бошқа олимлар фикрича, инқилобни кенг миқёсда - тарих ва тақдир миқёсида талқин этади. Асар шу тариқа халқимиз тақдиридаги бурилиш нуқтасини

бутун фожеаси ва зиддиятлари билан тасвирлаган эпик кўлам касб этади. Айни шу жиҳати билан «Шайтоннинг Тангрига исёни» Мильтоннинг асарига яқин туради.

Мутахассислар таъкидлаганидек, «Йўқотилган жаннат» сюжети «чин маънода космик кўламга эга». Унда «ҳаракат ўрни - коинот, ҳаракат вақти - абадият». Аммо, унутмаслик лозимки, Мильтон гарчи XVII аср шоири, инглиз буржуа инқилоби куйчиси бўлса-да, уни аввалги - Уйғониш даври билан боғловчи жиҳатлар кўп. Ренессансона гуманизм гояларидан озиқланган инглиз шоири, аввало, инсон, унинг заминдаги эрк ва ҳуқуқларини ҳимоясига отланади. Одам Ато ва Момо Ҳаво, уларнинг шахс сифатидаги ҳис-туйғулари, интилишлари шоирнинг диққат марказида туради. Шу билан бирга Маърифатчилик даврининг арафасида яшаган Мильтон учун инсон билимга чанқоқ мавжудотдир. Шунинг учун шоир наздида Момо Ҳаво Иблиснинг макрига учган енгилтак аёл эмас. Иблис унга билимнинг афзалликларини очади: Эзгулик ва Зулмни билиш мевасини тотиб кўрган инсон Худоларга тенг бўлади.

Дунёни таниш учун жаннатдан ҳайдалишга ва ҳар қандай азобларга тайёрлиги билан Одам Ато улуг маърифатчи Гётенинг ҳақиқатни билиш учун Мефистофель билан сулҳ тузишга рози қаҳрамони Фаустни ёдга келтиради: «Ўз меҳнатим билан кун кўриш - менинг қисматим. Аммо чин бахтсизлик бундамикин? Албатта, йўқ! Меҳнатсиз яшасам гар мен минг чандон бахтсиз бўлардим».

Билим, Мильтон наздида, инсонга эзгуликни зулмдан фарқлашни ўргатди, зулмни танимамай эса, эзгуликни ҳам таниб бўлмайди. Гуманистик дунёқарашга таянган шоир инсоннинг адашиш, хато ва гуноҳларни таниб эзгулик манзили томон йўл олишига ишонади.

Фитрат асаридаги Шайтон ҳам билим, маърифат тарафдори. У билмаган, кўрмаган нарсалар ҳақида гапиришни истамайди. Тангри амри билан сўз очса-да, бундан азобланади, охир-оқибат исён қилади:

Бироқ букун... мана сенга ўз сўзим:
У гапларга ишонмадим, мен ўзим!
Тилим қачон сенинг учун сайраса,
Юрагимни қитиқлайдир бир нарса!
Кўролмайдир, ҳикматларингни кўзим
Тилдангина чуриб тушадир сўзим!¹

Мильтон қаҳрамони сингари Фитратнинг Шайтони ҳам азобланади. У бўйин эгишни истамайди, мағрур ва эркпарвар.

¹ Фитрат А. Танланган асарлар. Ж.1. - Т.: Маънавият. 2001. Б.221

Аммо Мильтон, ўзи иштирокчиси бўлган фуқаролар урушининг таъсирида ўз асарини ёзади ва унда Англияда содир бўлган икки ижтимоий куч ўртасидаги улкан тўқнашувни акс эттиради. Шунинг учун «Йўқотилган жаннат»даги малаклар икки гуруҳга - Иблис тарафдорлари ва Худо тарафдорларига бўлинган. Иблис малакларнинг Худога қарши исёнини бошқаради ва ўз норозилигида ёлғиз эмас. Мильтон Иблиснинг Худога қарши исёни орқали пуританларнинг қиролга қарши курашини ифодалайди. Фитрат асаридаги Шайтон эса ўз исёнида ёлғиз. Унга Худо ҳам, малаклар ҳам қарши. Мильтонда Одам Ато ва Момо Ҳаво - идеал инсонлар рамзи: Ҳақиқатни танигач, билим қудратини англагач, эркинлик нафасини туйгач, улар Иблис исёнига қўшиладилар.

Фитрат асаридаги Инсон, Б.Қосимов таъбири билан айтганда, йўқдан бор қилинган йўқсил нафақат Шайтонга, балки малакларга ҳам, яъни жамиятнинг қолган қисмига қарама-қарши қўйилган.

Мильтон - гуманист. Унда Иблис поэманинг бош қаҳрамони бўлса-да, жаннатдан қувилган Инсон муаммолари шоирнинг диққат марказида туради. Иблис тарафидаги малаклар Одам Атони ҳақиқат томон бошлайдилар. Бироқ Инсон уларга кўр-кўрона эргашмайди, ҳақиқатни ўзи ҳам англашга ҳаракат қилади. Одам Ато ва Момо Ҳаво жаннатдан қувилишларидан олдин Микоил уларга инсоният келажagini кўрсатади - унда эзгулик ва жоҳиллик, инсонга хос эҳтирослар ўртасида кураш кечмоқда. Инсон қалби учун ердаги ҳаётнинг азоблари, офат ва ўлим эмас, ижтимоий кулфатлар - зўравонлик, тенгсизлик минг чандон хавфлироқдир. Кўзи очилган инсон бу ва бошқа ҳақиқатларни ўзи англаб етади.

Момо Ҳавони тақиқланган мевадан тотиб кўришга фақат бир нарса ундайди - билим. Билим учун у ўз ҳузурини ва инсониятнинг келажagini гаровга қўйишга тайёр. «Бунда мен барча шубҳаларнинг жавобини топгаймман. /Самовий мева ҳам, билим ҳам, ром этувчи таъм ҳам донишмандлик беради/. Нега энди мен ундан тотиб кўрмай ва жисмимга озуқа бериб, маънавий ташналигимни ҳам қондирмай». Иблис ва Исо эса Инсонни ҳаракатга ундовчи, яъни ҳақиқатни англаш томон бошловчи Яхшилик ва Ёмонлик рамзига айланадилар. Иблис гарчи инсоннинг кўзини очган, унга ҳақиқатни англашга бўлса-да, уни йўлдан уришга ва шу орқали ўзининг Худога қарши исёнига шерик қилишга интилади.

Фитратнинг «Шайтоннинг тангрига исёни» асарида Инсоннинг яралиши драматик воқеани ҳаракатга келтиради. Аммо Инсоннинг ўзи унсиз, ҳаракатсиз. Уни кўпроқ Гётенинг сунъий йўл билан яратилган

Гомункулусига ўхшатиш мумкин. Муаллифнинг диққат марказида эса Шайтон, унинг исёни, шубҳалари. Маърифатчи Фитрат инсон ақлини ягона ўлчоқ деб билган XVIII аср Европа маърифатчиларига яқинроқ. Кўр-кўрона ишонил ўрнига, барча нарсанинг тагига етишга ҳаракат қилиш, қиёс ва шубҳа инсон ақлига қувват беради. Шоирнинг Шайтони бу жиҳатдан Мильтоннинг эмас, Гётенинг Иблисига яқинроқ туради. Гарчи Мильтоннинг Иблиси Фитрат қаҳрамони сингари улугвор ва мағрур тасвирланган бўлса-да, у, аввало, Мефистофель каби шубҳа ва истехзога тўла.

Жадидчилик ҳаракати турли маслақлар ўртасидаги кескин мафкуравий кураш шароитида шаклланган. Чор мустамлакачилари ўз ҳақиқатларини, маҳаллий мутаассиб гуруҳлар ўз ҳақиқатларини, кейинроқ Шўро ҳокимияти ўз ҳақиқатини зўр бериб исботлашга ҳаракат қилдилар. Исботлабгина қолмай, уни абсолют ҳақиқат сифатида тақдим этишга уриндилар. Мафкуравий кураш шароитида «нур-зулмат» истиораси, унга мурожаат этган тоифанинг мақсадига мувофиқ, турли мазмун касб этди, турлича талқин этилди. Жадидлар ўртасида ҳам ҳақ ва ноҳақлик, нур ва зулмат, кеча ва кундузни талқин этишда ўзига хос бўлиниш кузатилди. Ҳар тоифа ўз «ҳақиқати»ни ахтарди.

Ким ҳақу ким ноҳақ? Ўзи мутлақ ҳақиқат борми? Қўли баланд кучлар ҳақиқатга эғалик қилиши мумкинми? Тақдим этилаётган, зўрлаб сингдирилаётган бир-бирига зид «ҳақиқат»лар шубҳага озуқа беради. Шубҳа эса каттароқ ҳақиқатни англаш томон йўл очади. Турли «ҳақиқат»лар қуршовида қолган, даврнинг суронли йилларини бошидан кечирган Фитрат ҳам шубҳага келди, ҳақиқат ахтарди.

Фитрат ижодини тадқиқ этган олимлар томонидан «Шайтоннинг тангрига исёни» асарига берилган турли талқинларни инкор этмаган ҳолда, айтмоқ лозимки, драмада уларда тилга олинган муаммолардан анча чуқуроқ фалсафий муаммолар кўтариб чиқилган. Унинг мазмунини Октябрь тўнтарилиши ва ҳатто «умуман инқилоб» билан ёхуд «социалистик турмуш тарзи»ни танқиди билан ҳам чеклаш мумкин эмас.

Билиш истагида ҳаракатга келган Ақл ўйсиз қабул қилиниши талаб этилган тайёр «ҳақиқат»ларга рўпаро келганида - нега? - деган саволга тугилади. Драма айни шу ҳолат ва саволдан бошланади:

«Нечун эмиш бу тубанлик, бу хўрлик,

Бу онгсизлик, бу жонсизлик, бу кўрлик?!

Миллионларга ихтиёрсиз маҳлуқлар,

Минг йиллардан бери мана шундайин
Юммиш кўзин, ерга қўймиш манглайин...

Қимга, қандай фойда бор бу ишдан?

Қайси аҳмоқ исинадир бу қишдан?»¹

«Субҳон олло»ни тинимсиз такрорлаётган малаклардан ижирганган Шайтон «бундай борлиқдан йўқлик афзал»лиги ҳақидаги фикрга келади. У малакларга «Лавҳул маҳфуз»даги тангрининг «йўқликдан бор»ларни яратган»лиги ҳақидаги мантиқсиз сатрларни истеҳзо билан ўқиб, уларнинг қалбига шубҳани жо қилишга ҳаракат қилади:

«Лавҳул маҳфуз» сўзларни бошдан ўқиб чиқсангиз,
У сўзларнинг бир-бирига уймаганин кўрсангиз,
Сиз ҳам мендай тушунурга бир мажбурлик кўрарсиз,
Тушунмайин, ўйламайин топинмоқдан безарсиз»,² -
дея хитоб қилади.

«Тангри бизни топингали яратгач», - жавоб қайтаради малаклар ва яна тангридан омонлик тилаб, сажда қиладилар.

Шайтон уларни ўйлаб кўришга даъват этади:

«Хар нарсани йўқликлардан бор этмоқ ҳам, билмайман,

Тўғримидир! Бироқ бунга мен ишониб турмайман.

Сизни нурдан, мени ўтдан бор қилгонин сўйлайдир.

Нурдан, ўтдан яратилмоқ, йўқдан бор бўлмоқ эмас».³

Ниҳоят Шайтон мисолга ўтади. Буюк китобнинг «уйдирмалар, ёлгонларга тўлган»лигини кўрсатмоқ истади. «Лавҳул маҳфуз» кўринади. «Ишонмасанг кўрсатаман, кўр, ишон!» - ҳайқиради у малакларга қарата. Малаклар одамни тупроқдан яралиши ҳақида сўзларни ўз кўзлари билан кўрадилар:

Одамни тупроқдан энди яратармиз,

Ҳам уни ўзимизга халифа қилармиз.

У бизнинг энг улуг қулимиз бўлади».⁴

Бу хатни ўқиган малаклар қалбига гулгула тушади. Ҳаммалари «йўқ, йўқ» дейишга тушади. Аммо уларнинг «йўқ» дейишлари тангрига қаратилган эмас. Тангри нидосини эшитган малаклар саждага бош эгадилар ва Тангрига яна ўз тобелиklarини билдирадилар:

«Улуг тангрим кофирликдан омон бер!

Ўзинг бизга омон, эсон имон бер!»⁵

¹ Фитрат А. Танланган асарлар. Ж. 1. - Т., 2001. Б. 220

² Ўша ерда. Б. 223.

³ Ўша ерда. Б. 225.

⁴ Ўша ерда. Б. 225.

⁵ Ўша ерда. Б. 227.

Уларни ҳеч бир нарса шубҳага сола олмайди. Уларнинг насаби кўрлик, қуллик, таянгани - ақида, эътиқоди - ёлгон.

Одамга қарата:

«Сен эслик бўл, туша қолма тузоққа»

Ташла тошни, бу таёққа берилма,

Энг сўнг сўзим шудир: сен малак бўлма!¹ (таъкид бизники - С.У.) - деган чақириғи Одам (йўқсил, пролетариат) га ҳам, малаклар (жамиятнинг қолган қисми)га ҳам берилган таърифлар асарнинг асл мазмунини тўлиқ очиб беролмаслигидан далолат беради. Зеро, Шайтон Инсонни малаклардек кўр-кўрона ишонишдан, қулларча мутелликдан огоҳ этади.

Шу ўринда Шайтоннинг Гёте қаҳрамони Мефистофель билан ўхшашлиги кўринади: Мефистофель гарчи вайроналик кучларини ўзида мужассам этган бўлса-да, у инсон тафаккурига хос шубҳа ва инкор рамзидир. Гёте қаҳрамони кўпни кўрган, ҳаётнинг пасту баландидан боҳабар. Унинг қуввати барча нарсаларга истехзо ила боқишида. Хусусан, студент йигитча билан гаплашар экан, у жамиятнинг қотиб қолган қонунлари қоралайди ва унинг боболардан набира-ларга ўтган, ўз вақтида эзгуликка хизмат қилган қонунлар вақт ўтиб азобга айланганлиги ҳақидаги сўзлари ақидапарастликнинг ўзига хос танқиди бўлиб жаранглайди. Шунинг учун ҳам Мефистофелнинг Фаустга бўлган гарази аслида уни ҳаракатга, курашга ундайди. Унинг Фауст сўроғига: «Мен ҳаргиз ёмонлик тилаб-яхшилик қилувчи кучнинг бир қисми», - дея жавоб беришида айти шу маъно яширинган.

Худди шундай, Фитрат асаридаги Шайтон ҳам, гарчи мақсадига эришолмаган бўлса-да, малаклар ва Инсон қалбида курашга даъват этувчи шубҳа қўзғатишга ҳаракат қилади. «Шайтоннинг тангрига исёни» асарида «нурдан яралган малаклар» ва «тупроқдан яралган инсон» ҳамда «вазифаси икки буклам сажда бўлган» малаклар ва «раҳбари фан, пайғамбари билим» бўлган Шайтон ўзига хос антитезага айланади. Шу аснода малаклар образи ҳам, Шайтон образи ҳам ўзгача мазмун касб этади.

Асарнинг сўнгига мурожаат этайлик. Шайтон тангрига очиқ исён қилгандан сўнг «ҳаво қоронғиланар, кўк гулдирар, чақинлар чақар, ҳар томон титрар. Бир оздан кейин дунё ўз ҳолига қайтгач шайтондан, одамдан, малаклардан, минбардан ҳеч дарак қолмагани кўринадир». Нима учун? Исён қилган, «йўқол энди ҳикматингла, аршингла, кудратингла, жамолингла, фаршингла», - дея қичқирган Шайтоннинг

¹ Фитрат А. Танланган асарлар. Ж. 1. - Т., 2001. Б. 230.

ўзику. Нега фақат Шайтондан эмас, балки Одамдан ҳам, малаклардан ҳам «дарак колмади»? Бадиият қонунларини чуқур билган Фитрат асар воқеаси билан хотимаси ўртасидаги бундай номутаносибликка йўл қўйиши мумкинмиди? Йўқ, албатта.

Фитрат «Раҳбари нажот» асарида авлод тарбияси ҳақида фикр юритиб, инсон учун уч хил ўлчов салоҳи кераклигини айтади. Уларни Саломатлик, Соғлом фикр ва Ахлоқи сано деб белгилайди ва: «ҳар бир киши шу уч қурол (салоҳ)дан бирисиз кураш майдониға кирса, албатта, мағлуб бўлиши табиийдир», - деб ёзади. Маълум маънода «Шайтоннинг тангриға исёни» асаридаги малаклар, Инсон ва Шайтон ана шу уч салоҳнинг рамзи сифатида келади. Инсон иймонсиз, эътиқодсиз яшай олмайди. Микоилнинг: «Тангри бизни топингали яратган, эргашамиз шунга... бошқаси ёмон», - сўзлари, малакларнинг «ахлоқи сано» эгалари эканлигидан далолат беради. Шайтон эса фақат ақлга суянади. Унинг кредоси қуйидаги сўзларда яққол намоён бўлади: «Раҳбарим фан, пайгамбарим билимидир». /Муовиним миям билан тилимдир. /Топингумдир ёлғизгина ўзимга, /Ишонғимдур икки очик кўзимга».¹ Шу ўринда Фитратнинг фикрлари немис маърифатчиси Лессингнинг «Фауст» асаридаги фикриға ҳамоҳанг: «Билимға бўлган ҳаддан зиёд чанқоқлик - камчилик, камчиликдан эса агар инсон унга жуда ружу қўйса, барча иллатлар келиб чиқиши мумкин».² Тупроқдан яралган инсон эса ҳали унсиз, фикрсиз, эътиқодсиз. Унга гарчи оппоқ нурдан кийим бичилган, бошға тож ва қўлиға яшил таёқ тутқазилган бўлса-да, тупроқ жисмидан ўзга нарсаи йўқ. Драмада уччаласи ҳам мағлуб бўлди. Зеро, ҳар бири фақат бир сифатға (салоҳға) эга ва ҳар бири ўз салоҳини ақидаға айлангириб, ўзга сифатларни тан олмайди. Жамиятда тинимсиз ўзгаришлар содир бўлаётган, бир ақида бошқа, унга тамомила зид ақида билан тинимсиз алмашинаётган бир даврда яшаб ижод этган Фитрат ҳаёт, табиат, тараққиёт қонунларига зид бўлган ақидапарастликнинг, хоҳ у диний бўлсин, хоҳ у сиёсий бўлсин, зарарини яхши ҳис этган. «Шайтоннинг тангриға исёни» драмаси воқеалари, қаҳрамонлари ўртасидаги муносабатлар мантиғи асардан турли шакл ва кўринишдаги ақидаларға қарши қаратилган ғояни ахтаришға ундайди.

Жадид адабиётида комил инсон сиймоси ҳамда унинг Европа маърифатчилиғидаги инсон концепциялари билан уйғун ва фарқли

¹ Фитрат А. Танланган асарлар. Ж.1. - Т., 2001. Б. 231.

² Легенда о докторе Фаусте. (Отв. ред. Н.А.Жирмунская.) - М.: Наука. 1978. С. 248.

жиҳатлари ҳақидаги мулоҳазаларни яқунлаб, айтиш лозимки, жаид иждорлар, хусусан, А.Авлоний, Чўлпон, А.Фитрат ўз асарлари қаҳрамонларида, аввало, замонга мувофиқ, давр талаблари етакчилигида ҳаракат қиладиган кишилар сиймосини берадилар. Уларда Европа адабиётидаги материалистик ва атеистик қарашларни мужассам этган, заминий эҳтиёжлар етакчилигида яшайдиган «табий одам» концепцияси билан яқинлик кўринса-да, жаид иждорларнинг қаҳрамонлари иймон-эътиқоди мустаҳкам, «башарият жамиятига фойдали» бўлишга интилган кишилардир.

Хулоса

Аксарият миллий адабиётлар ўз тараққиёт йўлида турли давр-босқичларни босиб ўтадилар ва жиддий ўзгаришларга учрайдилар. Миллий адабиётларнинг ўзига хослиги, тарихий тараққиёти мобайнидаги ўзгаришлар, бир томондан, у ёки бу халқнинг, миллатнинг тарихий, жуғрофий, ижтимоий, сиёсий, маънавий ҳаётидаги ўзгаришлар билан, иккинчи томондан, турли адабиётлар ўртасидаги таъсир ва ўзаро таъсир, ижодий ўзлаштиришлар билан белгиланади.

Шу билан бирга дунёдаги турли халқларнинг ҳаётида, тарихий тараққиёт йўлида ўхшаш ва такрорланадиган жиҳатларни кўриш мумкинки, улар адабий ҳаётда ҳам ўз аксини топади ва айрим типологик ўхшашликларни, уйғунликни, ҳамоҳангликни келтириб чиқаради.

Ғарбий Европадаги маърифатчилик асри мусулмон ўлкалари (Туркия, араб дунёси, Эрон) да катта ўзгаришлар кечган XIX аср иккинчи ярми - XX аср бошлари, Туркистон ўлкасидаги Миллий Уйғониш даври ўзига хос ўтиш давлари бўлди. Ҳар қандай ўтиш даврида эса, табиий равишда, инсон, унинг жамиятдаги ўрни масалалари ҳал этилиши лозим бўлган муҳим муаммога айланади. Шунинг учун Европа маърифатчиларининг ҳам, мусулмон ислоҳотчиларининг ҳам, юртимиздаги жаҳид зиёлиларининг ҳам диққат марказларида янги инсонни тарбиялаш, замонга мувофиқ кишининг комиллик сифатларини белгилаш масаласи турди. Шу тариқа Европа маърифатчилари “табиий одам” ғоясини, жаҳидлар “замония киши-си”, комил инсон ғояларини илгари сурдилар.

Европа маърифатчиларининг “табиий одам” ҳақидаги фикрлари асосан, Уйғониш даврида қарор топа бошлаган, инсоннинг табиий-заминий интилишларини ўзида мужассам этган инсон концепциясидан озуқа олди. Аксарият Европа маърифатчилари (Вольтер, Д.Дидро, Гельвеций, Гоббс, Д.Юм, Ж.Локк. ва ҳ.к.), “инсон табиати”ни унинг заминий интилишлари асосида талқин этдилар ва “онгли эгоизм” ғоясини илгари сурдилар.

Европа маърифатчилари илгари сурган “утилитар ахлоқ” ғоялари ва гедонистик қарашлар бадиий образларда намоён бўлди ва «табиий одам»нинг энг ёрқин намуналаридан бири - Д.Дефонинг Робинзон Крузо образида ўз ифодасини топди.

Жаҳид зиёлилари ҳам комил инсон ахлоқини белгилашда миллий (маҳаллий) анъаналарга (хусусан, тасаввуф таълимотига) таяндилар. Шарқ алломалари - Беруний, Форобий, Ибн Сино, Маҳмуд Қошға-

рий, Алишер Навоий, мутасаввиф олимлар - Баҳоуддин Нақшбанд, Нажмиддин Кубро ва бошқаларнинг назарий фикрларидан, Қуръон ва ҳадислардан қувват олдилар.

Шу билан бирга жаидлар Европада кенг тарқалган фалсафий таълимотлар, жумладан, инсон фалсафаси билан, янги давр кишиларининг маънавий-ахлоқий қиёфасини ўзида акс эттирган Европа адабиёти билан жиддий қизиққанлар ва замона кишисининг сиймосини белгилашда улардан озуқа олганлар, гарбона рационалистик қарашларни маълум даражада қабул қилганлар. Шу жиҳатдан Д.Дефонинг “Робинзон Крузо” романига бўлган қизиқиш, унинг татар ва ўзбек тилларига таржима қилиниши бежиз эмас эди.

Жаидларнинг инсон ва жамият борасидаги қарашлари, уларни ўзида мужассам этган бадий асарларининг таҳлили шуни кўрсатадики, гарчи жаидлар Европа маърифатчилари сингари инсон ақли ва онгига алоҳида эътибор қаратган бўлсалар-да, улардан фарқли ўлароқ динсиз, эътиқодсиз инсон ёвузликка мойил бўлишини тушунганлар ва комил инсон сифатларини белгилашда ақл билан руҳни тенг кўрганлар.

Европа маърифатчилари ўз асарларида “табiiй одам” характери очишда табiiй (туғма) хусусиятлар билан бирга муҳитнинг ролига алоҳида эътиборларини қаратганлар.

Замонага мувофиқ киши образини яратишда жаидлар ҳам инсон характери муҳит ва бошқа одамларнинг таъсирида шаклланиши ҳақидаги фикрга таяндилар. Шу нуқтаи-назардан жаидларнинг комил инсон борасидаги қарашлари аввалги даврларда кенг тарқалган ва тасаввуфона комиллик мезонларидан фарқли ўлароқ конкрет ижтимоий моҳият касб этади.

Европада XVIII асрда кечган кескин ғоявий кураш маърифатчилик адабиётининг шакл ва мазмунини белгилаб берди. Бу, хусусан, адабиётнинг очиқ сиёсий тенденциоз хусусият касб этиши ҳамда асар қаҳрамонлари ўртасида очиқ ғоявий кураш кечишида намоён бўлди. Шунингдек, адабиётда ғоя ва қарашларни очиқ ифода этиш имкониятини берувчи янги, фалсафий рисола ва бадий асар чегарасида турган фалсафий диалог (Д.Дидронинг “Рамонинг жияни”, “Д.Аламбер ва Дидронинг суҳбати”), фалсафий роман каби жанрлар шаклланди.

Жаид адабиётида ҳам қаҳрамонлар у ёки бу масалалар бўйича очиқ баҳс юритадилар. Ўзбек мумтоз адабиётида ўхшаши бўлмаган, Европа адабиётидаги фалсафий диалог жанрига жуда яқин турган асарлар майдонга келади (масалан, А.Фитратнинг “Ҳиндистонда бир

фаранги ила бухороли бир мударриснинг бир неча масалалар ҳам усули жадида хусусида қилгон мунозараси” асари).

Антифеодал характерга эга бўлган Европа маърифатчилиқ ҳаракати, аввало, эски табақавийликка қарши қаратилган эди ва маърифатчилар “учинчи табақа” вакиллари манфаатларини кўзлаган ҳолда ўз асарларида “оддий одам”лар образини чизиб, уларнинг ҳаётий ташвишлари, интилишларини тасвирлашга алоҳида эътиборларини қаратадилар. (Дидронинг мешчанлик драмаси, Ж.Ж.Руссонинг «Юлия ёки янги Элоиза» асари, Шиллернинг «Макр ва муҳаббат» драмаси ва ҳ.к.)

Жадидчилик ҳаракати ҳам эскирган муносабатларга қарши йўналиштирилган бўлса-да, унинг пировард мақсади юртни мустамлакачилик асоратларидан халос этиш эди. Шунинг учун Миллий Уйғониш даври адабиётида аксарият ҳолларда асар қаҳрамонларига уларнинг у ёки бу табақага мансублиги ёки “бой-камбағаллиги” асосида эмас, балки юрти ва халқи тақдирларига қайғуриш, фидоийлик, ватанпарварлик каби сифатларнинг намоён бўлишига қараб муносабат билдирилган. (А.Авлоний, М.Беҳбудий драмалари, Чўлпоннинг «Доктор Муҳаммадиёр», «Кеча ва кундуз» асарлари ва ҳ.к.)

Мақсади бутун жамиятни таракқиёт ва юрт истиқлоли йўлида бирлаштириш бўлган жадидлар бадиий адабиётда, аввало, янги «замонага мувофиқ» инсонни тарбиялаш воситасини кўрганлар. Шу нуқтаи назардан Фитратнинг «Шайтоннинг Тангрига исёни» драмаси ҳам, гарчи ғоявий жиҳатдан мураккаб асар бўлиб, унда ҳаёт, тарих, ижтимоий ҳаёт билан боғлиқ муаммолар кўтарилган бўлса-да, ундаги асосий ғоялардан бири инсонни бир ёқламаликдан огоҳ этиш ва ҳар томонлама баркамол инсон сифатларини белгилаш бўлган.

Ўзбекистон мустақиллиги йилларида шаклланган Миллий истиқлол мафқурасининг асосий тушунчаларидан бўлган ва ҳам миллий, ҳам умумбашарий мазмунга эга комил инсон ғояси билан XX аср бошларида жадид ижодкорлар ўз асарларида илгари сурган инсон комиллиги белгилари ўртасида яқинлик мавжуд. Шу жиҳатдан жадидларнинг комил инсон борасидаги фикрлари бугунги кунимиз учун муҳим аҳамият касб этади.

Албатта, Европа маърифатчилиги ва Шарқ ўлкаларида кечган Миллий уйғониш билан боғлиқ мураккаб жараёнларни бир рисола ҳажмида атрофлича таҳлил этиш, мумкин эмас. Шунинг учун ҳам китобда айрим мисоллар баҳолиқудрат таҳлил этилди, айрим муаммолар эса қайд этилди, холос. Ўйлаймизки, келажакда бу борада янги изланишлар, жиддий тадқиқотлар майдонга келади.

Саидов Улугбек Арипович
**Европа маърифатчилиги ва
Миллий уйғониш**

“Академия” нашриёти
Тошкент, 2004 й.

Муҳаррир Б.Абдушукуров
Техник муҳаррир Н.Рихсиев
Рассом Т.Қодиров

Теришга берилди 03.03.2004 й. Босишга рухсат этилди 12.04.2004 й.
Бичими 84x108 1/32. Офсет босма. Шартли босма табоғи 8,0.
Нашриёт ҳисоб табоғи 7,2. Адади 2000. Баҳоси шартнома асосида.
Буюртма № 23

«Академ-Хизмат» босмаҳонасида чоп этилди.
Манзил: Тошкент, Ўзбекистон, 45.